

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Pojetí výchovy u Ericha Fromma

Bc. Aneta Mikšíková

Katedra pedagogiky

Vedoucí práce: PhDr. Martin Strouhal, Ph.D.

2020

Poděkování

Tímto děkuji svému vedoucímu práce, doktoru Martinu Strouhalovi, za poskytnutí cenných rad, připomínek a především trpělivost, bez čehož by se tato práce neobešla. Zároveň děkuji za jeho motivaci a povzbuzení při psaní práce, které mi pomohlo práci dokončit.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci na téma Pojetí výchovy u Ericha Fromma vypracovala samostatně pod vedením vedoucího práce, za použití uvedených pramenů a literatury, které jsem řádně citovala. Práce nebyla využita k získání jiného titulu

V Praze dne 30. 7. 2020

.....

Aneta Mikšíková

Abstrakt

Cílem diplomové práce je seznámit čtenáře s osobností Ericha Fromma, s životními událostmi a osobnostmi, které jej inspirovaly ve výzkumných pracích. Pokusím se čtenáři nastínit osobnost člověka v kontextu výchovy směřované k humanistickým ideálům, přičemž právě oblast týkající se výchovy a jejích možných podob lze zachytit téměř ve všech autorových dílech. Vybrané kapitoly jsou koncipovány tak, aby čtenář nahlédl do zásadních problémů fungování společnosti a vnímal kontrast mezi destruktivním a ideálním člověkem. V pozadí práce stojí také provázanost témat Frommových děl. Závěr práce věnuji shrnutí nejdůležitějších myšlenek Ericha Fromma, týkajících se kritiky moderní společnosti a uvedu je do souvislosti s možnými problémy současné společnosti.

Klíčová slova: humanismus, člověk, společnost, výchova, psychoanalýza

Abstract

The purpose of the thesis is to familiarize readers with the personality of Erich Fromm, the life events and personalities that inspired him in research projects, and I will try to outline a person's personality in the context of education directed to humanist ideals, and it is the area of education and its possible forms that can be captured almost in all of the author's works. The chapters selected are designed in such a way that the reader can look into fundamental problems in the functioning of society and perceive the contrast between the destructive and ideal person. The interconnectedness of the themes of the Fromm works is also behind the work. The conclusion of the work is a summary of the main ideas of Erich Fromm, concerning criticism of modern society, and I will bring them into the context of possible problems of contemporary society

Key words: humanism, human, society, education, psychoanalysis

Obsah

ABSTRAKT	4
ÚVOD	6
1. ŽIVOT A DÍLO ERICHA FROMMA	7
2. MYŠLENKOVÁ VÝCHODISKA FROMMOVY PSYCHOLOGIE	10
2.1. MARXISMUS V DÍLE ERICHA FROMMA	11
2.2. INSPIRACE PSYCHOANALÝZOU A JEJÍ KRITIKA	13
2.3. POBYT V EXILU JAKO ZDROJ NĚKTERÝCH FROMMOVÝCH PŘESVĚDČENÍ.....	14
2.4. NÁBOŽENSTVÍ V DÍLE ERICHA FROMMA	15
3. HUMANISTICKY ORIENTO VANÁ ANTROPOLOGIE U ERICHA FROMMA	17
3.1. POJETÍ ČLOVĚKA U ERICHA FROMMA	18
3.2. HUMANISTICKÝ IDEÁL ČLOVĚKA	21
3.3. VÝCHOVA IDEÁLNÍHO ČLOVĚKA	26
3.4. VYBRANÉ ASPEKTY LIDSKÉ PŘIROZENOSTI.....	27
3.5. POJETÍ CHARAKTERU ČLOVĚKA U ERICHA FROMMA	29
3.6. PRODUKTIVNÍ CHARAKTER	30
3.7. NEPRODUKTIVNÍ CHARAKTER	31
3.8. POJETÍ SPOLEČENSKÉHO CHARAKTERU PODLE ERICHA FROMMA	33
3.9. CHARAKTERISTIKA SPOLEČNOSTI ORIENTO VANÉ NA VLASTNICTVÍ	35
3.10. FROMMOVA KONCEPCE VLASTNĚNÍ	36
4. KONCEPCE VÝCHOVY V PODÁNÍ ERICHA FROMMA	39
4.1. LÁSKA JAKO ELEMENT VÝCHOVY	40
4.2. KONCEPT VÝCHOVY V SOUČASNOSTI A VÝCHOVNÉ IDEÁLY	42
4.3. ODPOVĚDNOST VE VÝCHOVĚ	44
4.4. KULTURA VE VÝCHOVĚ	45
4.5. POJEM AUTORITÁŘSTVÍ V KONTEXTU VÝCHOVY.....	47
4.6. ANALÝZA POJMŮ MÍT A BÝT VE VÝCHOVĚ.....	49
4.7. VÝCHOVA A JEJÍ PŘÍNOS PRO PEDAGOGIKU DLE ERICHA FROMMA	51
4.8. MATEŘSKÝ A OTCOVSKÝ PRINCIP VE VÝCHOVĚ	52
4.9. OSAMĚLOST VE VÝCHOVĚ.....	54
4.10. VYUŽITÍ FROMMOVÝCH MYŠLENEK V RÁMCI PEDAGOGIKY	59
ZÁVĚR	61
RESUME	62
CITOVANÁ LITERATURA	66

ÚVOD

Erich Fromm je významnou postavou ve světě společenských věd. Ve svém životě se snažil podat celistvý kontext člověka a jeho podstaty ve světě a v rámci společnosti. Jeho cílem bylo přesvědčit veřejnost o novém uspořádání společnosti a možnostech nápravy člověka. Přestože Erich Fromm nepodal ucelený koncept výchovy člověka, z cílů jeho celoživotní práce je zcela patrné, že náprava společnosti musí začínat již od útlého dětství jedince, tedy v procesu jeho výchovy. Úvodní část se zabývá životem a dílem Ericha Fromma a zásadními událostmi, které ho formovaly. Neopomenu ani nejvýznamnější postavy psychologické, filozofické a sociologické scény, které autora inspirovaly v jeho celoživotním zkoumání. Pro pochopení Frommových koncepcí je nezbytné znát původ a inspiraci jeho představ a myšlenek o člověku.

Další část bude věnována jeho humanisticky orientované antropologii. Humanistická orientace v pojetí člověka je u Fromma zásadní a utváří tak v jeho myšlení ucelený obraz jedince a společnosti. Na základě těchto koncepcí o člověku a jeho podstatě ve světě se následující hlavní kapitola zaměřuje na výchovu k humanistickým ideálům. Frommova kritika moderní společnosti se zřetelně dotýká i současné situace ve světě.

Závěr obsahuje několik koncepcí, které jsou ve Frommových dílech patrné a mohou být prospěšné ve výchovném procesu. Uvědoměním si těchto aspektů v rámci výchovy lze předejít mnoha problémům ve společnosti, na které se Fromm tolik zaměřoval.

1. ŽIVOT A DÍLO ERICHA FROMMA

Jméno Ericha Fromma se pojí s psychologií, filozofií a také sociologií. Je autorem mnoha prací, které si vydobily značnou prestiž mezi odbornou i laickou veřejností a staly se inspirací pro mnoho čtenářů, včetně těch českých. Nebudeme se zde zabývat všemi okolnostmi Frommova života, i když jak se zdá, byly velmi zajímavé. Jeho vlastní názory a přesvědčení byly příčinou prožívání mnohdy velmi nebezpečných situací. Smýšlení a jeho vlastní teorie byly utvářeny mnoha aspekty. Inspiroval se svými vlastními zkušenostmi, ale také způsobem života jiných významných myslitelů, s nimiž se v průběhu své kariéry setkal. V průběhu práce nastíním základní myšlenky některých myslitelů a jejich zvláštní význam pro Ericha Fromma. Frommova díla byla ovlivněna také podněty, související s tehdejší politickou situací v Evropě.

Erich Fromm se narodil roku 1900 ve Frankfurtu nad Mohanem do židovské rodiny. Svými rodiči byl vychováván až příliš starostlivě a jeho matka si kladla za cíl, aby se její syn stal klavíristou. Erich se však vydal jinou cestou. Stal se studentem oborů psychiatrie, sociologie a filozofie na univerzitách v Německu. Údajně studoval i právo, to jej však příliš neoslovilo. Jeho rodiče byli Židé, a tak se Frommovy myšlenky ubíraly směrem k otázkám židovské společnosti a tradicím. Často se jimi později zabíral ve svých dílech. Židovství jej oslovilo natolik, že zatoužil po studiu Talmudu. Po absolvování tohoto studia se mohl stát rabínem, což bylo do té doby jeho hlavním životním cílem. Erich Fromm byl přesvědčen, že pouhé kázání o životě nestačí, člověk by podle takového kázání měl i žít. Byl vyučován svými příbuznými, ale protože toužil po hlubším poznání, pokračoval ve studiu ve Frankfurtu u významných myslitelů.¹ Všichni tito myslitelé, kteří Ericha Fromma zaujali a jimiž se nechával inspirovat, byli stoupcí humanistických principů.

Postupem času přechází z židovské víry k ateistickému humanismu², jehož údělem je upozornit na určité meze či možné ohrožení lidskosti člověka, jehož myšlení, rozhodování a chování může být omezováno vírou v Boha a brání tak jeho všestrannému rozvoji.

¹ Studium ho provázeli například Anton Nobel či Baruch Ranbinkow.

² Ateistický humanismus znamená u člověka víru pouze ve svou lidskost. Víra v boha zásadně omezuje myšlení, chování a jiné aspekty u člověka.

Zmínila jsem, že Ericha Fromma inspirovaly některé zásadní směry, směřující k humanistické formě myšlení. Mezi zástupce takových směrů patří několik známých autorů, kteří byli často i jejich zakladateli. Jedním z nich je psychoanalýza³. Erich Fromm se s ní ve své praxi poprvé setkal v roce 1924. Tehdy poznal i svou budoucí ženu. Psychoanalýza ho zaujala natolik, že si později otevřel svoji vlastní terapeutickou praxi, kterou provozoval se svou ženou.⁴

Když se Německa později zmocnili nacisté, musel Erich Fromm emigrovat do Ameriky, konkrétně do New Yorku, kde se dále vzdělával v psychologii a rozvíjel svoji dráhu v oblasti psychoterapie. V této době se také se svou ženou rozvádí. Ve Spojených státech pokračuje na svých teoriích, které jsou orientovány sociálně-psychologickým směrem.⁵ Přestože se společné cesty s jeho manželkou rozešly, stále je spojovalo stejné odborné přesvědčení a přátelé, se kterými úzce spolupracovali.⁶ Jedním takovým byl i Harry Stack Sullivan. Tento známý psycholog a Frommův přítel uvažoval o člověku jako o bytosti, jejíž chování závisí především na přesvědčení společnosti, nikoliv jak tvrdil Sigmund Freud na biologické danosti člověka. Erich Fromm se tímto tvrzením nechal značně inspirovat a jeho uvažování o člověku začalo směřovat ke společenskému charakteru. V Mexiko City, kam se odstěhoval se svojí druhou manželkou, která záhy podlehla nemoci, založil psychologický institut, který úspěšně funguje dodnes.

V Americe napsal Erich Fromm většinu svých děl, včetně těch nejvýznamnějších jako jsou *Umění milovat*, *Lidské srdce* a jeho nejslavnější dílo *Mít nebo být*. Některá byla ovlivněna politickými situacemi, jiná byla inspirována například jeho vlastními psychologickými analýzami, nebo jednoduše tvůrčími pracemi ostatních autorů. Erich Fromm udržoval ve Spojených státech úzké přátelské i pracovní vztahy se svými kolegy, jako například s Karen Horneyovou, a velmi intenzivně se zajímal o politický život. Žil aktivní život, který byl provázaný nejen s jeho vlastním vzděláváním, ale také s pořádáním seminářů a vzděláváním ostatních psychoanalytiků. Rád předával své vlastní zkušenosti a dbal na to, aby se jeho práce mohla stát inspirací pro budoucí elitu jak psychologů, tak sociologů i filozofů.

³ Psychologická teorie vycházející z významu nevědomé motivace lidského chování.

⁴ Funk, Rainer. *Erich Fromm*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994. s. 37–44.

⁵ Tamtéž.

⁶ Funk, Rainer. *Erich Fromm*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994. s. 49

Jako každý člověk se Erich Fromm s postupujícím věkem začal potýkat se zdravotními problémy. Přestěhoval se do Švýcarska, kde roku 1980 umírá na infarkt.⁷

⁷ Tamtéž, s. 111–113.

2. MYŠLENKOVÁ VÝCHODISKA FROMMOVY PSYCHOLOGIE

Tato kapitola se bude věnovat některým směrům a autorům, jež zásadním způsobem utvářeli směr myšlenková východiska a teorie Ericha Fromma. Jeho uvažování je prostoupeno zejména marxismem, psychoanalýzou a náboženstvím. Témata, která zde budou popsána, se objevovala v jeho spisech velmi často a Erich Fromm na ně striktně upozorňoval. Jako u každého autora jsou jeho díla inspirována i mnoha zásadními událostmi, názory, či vlastními zkušenostmi. Zmíním pouze ty, které jsou v jeho dílech často znázorňovány, nebo na ně Erich Fromm výraznějším způsobem upozorňoval. Tvorba Ericha Fromma je psána pro širší vrstvu čtenářů. Cílem jeho práce bylo oslovit společnost a dosáhnout určitých změn v jejím fungování. Napsal mnoho prací, které se zaměřují na psychoanalýzu, jejímž zakladatelem byl Sigmund Freud. Právě tento autor byl pro Ericha Fromma významnou inspirací při vytváření jeho teorií o lidském myšlení a chování.

V této kapitole bych také chtěla zmínit období vyhrčené meziválečné situace, jež mělo rovněž význačný vliv na Frommovu tvorbu. Již víme, že musel opustit Německo a přesunout se v rámci exilu do USA. Díky této kritické době si Erich Fromm začal klást velké množství otázek. Týkaly se zejména lidské destruktivity, bezmezné touhy po moci včetně nevědomých pohnutek, které dohání člověka k uspokojování potřeb v souvislosti s lidskou nenasytností po vlastnění.

Další téma, které určitě zmíním, se dotýká díla Karla Marxe. Marxovo chápání dialektiky ovlivňovalo tvorbu Ericha Fromma, především v závislosti na ekonomice a pojetí člověka jako člena určité sociálně společenské třídy. V návaznosti na to bylo třeba pochopit, jaký myšlenkový posun se stal za uplynulé roky v pojetí člověka. Dříve byl člověk chápán jako podstata přirozeného světa, dnes je chápán jako podstata ekonomického života, jako součást, která je nahraditelná jinou součástí. Všechny tyto myšlenky související s podstatou člověka ve světě nesou podklady pro vnímání výchovy v díle Ericha Fromma. Proto jsou tyto v krátkosti uvedené kapitoly neopomenutelné.

2.1. MARXISMUS V DÍLE ERICHA FROMMA

Erich Fromm sdílí s Karlem Marxem několik názorů v pohledu na člověka. Týkají se zejména soukromého vlastnictví a jeho negativních dopadů na společnost. Podle Fromma soukromé vlastnictví vyvolává v lidech mnoho negativních pohnutek. Jednou z nich může být závist, jejíž předmětem je touha po vyrovnání rozdílů mezi lidmi. V dalším názoru Erich Fromm čerpá z Marxových myšlenek o povaze lidské přirozenosti. Karl Marx dává do kontextu člověka determinovaného jak ekonomicky, tak sociálně. Tato determinace je zároveň povahou lidské přirozenosti. Znamená to, že člověk se do těchto společenských podmínek a jejich vlivů dostává již od narození a v rámci nich se dále rozvíjí.⁸ V kontextu lidské přirozenosti se může jednat například o vývojovou stránku člověka, překonávání překážek, realizace cílů a poznávání sebe samého. Tématu lidské přirozenosti se v této práci budu detailněji věnovat v následujících kapitolách.

Erich Fromm se velmi často zmiňoval o Karlu Marxovi jako o člověku, který dokázal být upřímný a velmi kritický vůči lidskému chování. Marx tvrdil, že lidé nejsou schopni objektivního zkoumání reality, ale naopak dávají přednost fantazii a lživým výmyslům, které se týkají vztahu člověka ke společnosti. Toto pojetí značně ovlivnilo Frommovu práci a pohled na typicky lidské chování. Z Marxových myšlenek dokázal vytvořit koncepce, díky kterým nastínil, jak by měl vypadat ideál člověka společně s jeho vlastnostmi vzhledem ke společnosti. Vyskytují se zde otázky týkající se například typické vlastnosti, kterou je hromadění u lidí a odkud tento jev vlastně pochází. Zda se jedná o takový jev u člověka, který je vrozený nebo se jedná o naučenou vlastnost u člověka v důsledku výchovy?

Karl Marx se zabýval tématy, jako je člověk a jeho úloha ve společnosti. Marxovy myšlenky ovlivnil filozof Georg Wilhelm Friedrich Hegel, jehož teorie směřovaly k identifikaci určitého rozporu v člověku. Marx s touto teorií Hegela souhlasil, přestože byl v mnoha případech jeho kritikem a domníval se, že člověk se cítí jako součást společenského a politického života⁹. V rozporu s tímto tvrzením se člověk zaměřuje pouze na svou vlastní individualitu, ostatní jedince vnímá jako prostředek

⁸ Stark, S. *Filozofie člověka v historickém kontextu*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, s. 46.

⁹ Pokud je člověk součástí společenského a politického života, musí se na něm do jisté míry také podílet.

k dosažení vlastního uspokojení.¹⁰ Zmíněný problém, že člověk využívá ostatní jedince k dosažení vlastního uspokojení, může probíhat jak na vědomé úrovni, tak nevědomé. To znamená, že člověk si z části ani nemusí uvědomovat, že naplňuje své skryté touhy na úkor ostatních lidí.

Karl Marx zastával teorii, že pokud chceme poznat, kdo je člověk a co vysvětluje jeho chování, musíme začít od prozkoumání lidské přirozenosti.¹¹ Pojem lidská přirozenost, je to, co je vlastní pouze člověku a dělá z něj jedinečnou entitu, která se neztotožňuje s žádnou jinou osobností, ani s Bohem.¹² Pokud bychom chtěli prozkoumat určité psychické procesy u lidí, musíme se ze všeho nejdříve zaměřit na lidskou přirozenost. Jakmile nám bude jasné, co představuje lidská přirozenost pro všechny jedince, můžeme začít zkoumat ostatní psychické projevy, které nejsou součástí lidské přirozenosti, ale jsou jakousi specifickou stránkou jednotlivých individuí. Karl Marx také v souvislosti s lidskou přirozeností zmiňoval lidské pudy, což je i klíčovým tématem zde následně zmiňovaného Sigmunda Freuda.

V krátkosti se vyjádřím také k fenoménu lásky, jež je součástí každého člověka a v kontextu výchovy se tudíž stává neopomenutelným jevem. Erich Fromm společně s Marxem tvrdí, že láska je značnou aktivní a tvůrčí silou v člověku.¹³ Proto se může stát odpovědí na problém lidské existence. Každá teorie týkající se lásky musí začínat primárně u zkoumání podstaty života u člověka.¹⁴ Jak u předešlého tématu, tak i zde se budu později věnovat lásce jako neopomenutelným jevem v pojetí výchovy u Ericha Fromma.

¹⁰ Marx, Karl. *O historickém materialismu*. Praha: Svoboda, 1974, s. 33.

¹¹ Fromm, Erich. *Obráz člověka u Marxe*. Brno: L. Marek, 2004

¹² Fromm, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Svoboda, 1967, s. 35

¹³ Fromm, Erich. *Obráz člověka u Marxe*. Brno: L. Marek, 2004, s. 27.

¹⁴ Fromm, Erich. *Umění milovat*. Praha: Portál, 2015.

2.2. INSPIRACE PSYCHOANALÝZOU A JEJÍ KRITIKA

Erich Fromm se od samého začátku zajímal o zkoumání a pozorování lidské psychiky, přičemž technika jeho zkoumání spočívala v poznávání nevědomí.¹⁵ Nevědomé pohnutky jsou jedním z důvodů, jak můžeme chápat lidské chování, myšlení a vnímání (tedy kognitivní procesy). Směr, který se zabývá nevědomými procesy u člověka, se nazývá psychoanalýza, jejímž tvůrcem je Sigmund Freud. Psychoanalýza se díky Freudovi vyvinula ze zkoumání hysterie u člověka. Sigmund Freud tak došel k závěru, že lidé s hysterií mají potlačené traumatické vzpomínky, které byly vytěsněny a následně uloženy do nevědomí. Později se začaly projevovat u člověka v jeho myšlenkách, stavech, nemocích a v chování.¹⁶

Odezvou na klasickou psychoanalýzu bylo několik významných autorů, včetně Ericha Fromma. Reakcí na psychoanalýzu vznikl nový směr zvaný neopsychoanalýza.¹⁷ Především Erich Fromm, ale i další autoři (H. S. Sullivan, K. Horneyová) zčásti kritizovali Freudovo dílo, ale také oceňovali přístup, který byl navzdory empirickému zkoumání zcela potvrzen.¹⁸ Zajisté lze říci, že výzkum Sigmunda Freuda orientovaný na lidské nevědomí a jeho podstatu, zásadním způsobem inspiroval směr myšlení Ericha Fromma, který začal zkoumat ze společensko-historického hlediska kritický postoj k současné společnosti. Ve spojení s Frommovou terapeutickou praxí je souznění Freudových myšlenek s využitím v práci s klienty zásadní. Erich Fromm si v terapeutické praxi stanovil cíl, který zahrnuje především porozumění klientovým potlačeným nebo nevědomým myšlenkám, které dokáží vysvětlit potíže, s nimiž se klient musí potýkat a na základě toho je do velké míry omezit.¹⁹ Sigmund Freud zakládal své léčení jedinců pouze na tom, aby si své neurózy dokázali uvědomovat, a mohli tak dále fungovat ve společnosti. Ericha Fromm je vůči freudovskému postupu léčení klientů kritický a domnívá se, že klient musí dojít hlubšímu porozumění svých neuróz a poznat

¹⁵ Erich Fromm ve svém díle používá také pojem duše pro označení lidské psychiky.

¹⁶ Nakonečný, Milan. *Lexikon psychologie*. Praha: Vodnář, 2013.

¹⁷ Postupné odmítání biologismu, který byl nahrazován sociologií a s ní spojenými společenskými činiteli.

¹⁸ Tamtéž.

¹⁹ Fromm, Erich. *Umění naslouchat*. Praha: Portál, 2018, s. 80.

jejich příčinu. Lze tedy říci, že Freudovu metodu aplikoval na klientech jiným, snad i praktičtějším způsobem.

Sigmund Freud kladl přílišný důraz na podstatu biologismů u člověka a zdůrazňoval vývojové fáze u dítěte, které se střídají na úkor uspokojování libida.²⁰ Všechny tyto aspekty měly postupně utvářet lidskou osobnost. Erich Fromm však tvrdil, že biologismy nejsou hlavní složkou utváření osobnosti. Hlavním konstruktem v utváření osobnosti je podle něj společnost, která od raného dětství člověka formuje, byť si tuto skutečnost nejsme schopni uvědomovat. Tyto poznatky inspirovaly Ericha Fromma k napsání jeho významných děl, jako jsou například *Člověk a psychoanalýza* nebo *Umění naslouchat*.

2.3. POBYT V EXILU JAKO ZDROJ NĚKTERÝCH FROMMOVÝCH PŘESVĚDČENÍ

Jeden z důvodů, který vedl Ericha Fromma napsat některá jeho díla, jež později sklidila velké uznání, byl pobyt v exilu. Jeho myšlenky se utvářely v rámci změny společenského systému v Německu. Tou dobou bylo Německo pod nadvládou nacismu, který byl plný naprosto nevysvětlitelných činů, psychologických jevů a abnormalit. Shledával zde jasné důkazy zužování člověka pomocí nadvlády a ustavičné touhy po moci. Nejednalo se pouze o samotnou válku, ale také touhu po nadvládě v další etapě po skončení války. Erich Fromm si pokládal otázky, jaké konkrétní charakterové struktury mohou vést společnost k tomu, aby byla takovým způsobem oddána kruté nadvládě. Zabýval se názorem, že lidé možná v konečném výsledku netouží po svobodě, nýbrž po podřízenosti. Zaměřil svou pozornost i na touhu po moci a nadřazenosti u člověka. Zabýval se také důvody, které by vysvětlovaly rozšířenost tohoto jevu u člověka.

Erich Fromm v této době uvažuje také nad dualismem svobody. Jedná se o touhu po svobodném životě, nebo naopak strachu ze svobodného života. V této složité době plné rozhodování, boje a manipulací bylo velmi těžké rozhodnout, kterou cestu má člověk zvolit, aby byl v bezpečí. Pro člověka bylo v této těžké době

²⁰ Tyto fáze se nazývají orální, anální, falická, latentní a genitální. Příčemž orální fáze počíná v období ihned po narození. Genitální fáze se vyskytuje v průběhu puberty a je vstupem do dospělého života jedince

vystoupit a oponovat velmi riskantním rozhodnutím, proto si většina zvolila podřízenost a adaptaci vůči systému. Člověk se tedy adaptoval ze strachu, aby v této době přežil, nikoliv z touhy po podřízenosti.

Podle Ericha Fromma v sobě člověk díky adaptaci probouzí nové touhy, bolesti a také obavy, které mu však pomáhají k určení svého životního směru.²¹ Proto zde zmiňuji právě Frommovy zkušenosti a jeho útěk před nacismem jako dominující událost, která ho svým způsobem poznamenala, ale také vytvořila podmínky pro jeho studium. Byla to zkušenost, která podpořila jeho vnímání vůči agresi, svobodě, lásce, bytí ve světě, vnímání podstaty člověka, učení, nevědomých aspektů lidské psychiky, manipulace, vykořisťování, odcizení, společenského charakteru a dalších problémů týkající se člověka, jejichž složité pojetí a definice dokázal vymezit ve svých publikacích, výzkumech a úvahách.

2.4. NÁBOŽENSTVÍ V DÍLE ERICHA FROMMA

Erich Fromm shledával v náboženství mnoho problémů. Člověk se kvůli víře přestal zajímat o to, co je jeho životním smyslem. Nejeví zájem o podstatné jevy, které se dějí z nějakého důvodu. Člověk netouží racionálně přemýšlet a klást si otázky, které souvisí s problémem životního smyslu. Všechny tyto otázky, k nimž by měl člověk kriticky přistupovat, může zodpovědět pomocí odkazu Boží vůle. Frommův vztah k náboženství značně upadal a upřednostňoval spíše bádání po životním smyslu člověka bez Božího přičinění. Přiznával velkou důležitost psychologii člověka a jejím aspektům, utvářejícím osobnost člověka (láska, rozum, hodnoty).²² Přesto však víra zásadně ovlivnila jeho životní díla a formu uvažování. Erich Fromm připouští, že Bůh je symbol a tyto symboly lidstvo potřebuje již od nepaměti. Víra v Boha může přinést člověku pozitivní účinky, zejména pokud je využívána tam, kde rozum nelze. Příkladem může být vážná nemoc u člověka, se kterou se musí potýkat a víra v Boha mu může dodat sílu a odvahu. Ovšem pokud

²¹ Fromm, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993, s. 19.

²² Fromm, Erich. *ZenBuddhismus a psychoanalýza* (Výtah z knih Ericha Fromma, *Psychoanalysis and Religion*. New York, 1950 a Erich Fromm – D. T. Suzuki, *Zen Buddhism and Psychoanalysis*, London 1960, s. 88.

se jedná o duši člověka, přistupuje raději k psychoanalýze jako nástroji k jejímu uzdravení.²³

Erich Fromm upozorňoval na nejednoznačnost náboženství. Může se vyskytovat v různých formách přístupu člověka k víře. Rozlišoval náboženství na autoritářské a humanistické. Údělem autoritářského typu náboženství je poslušnost. Člověk musí za všech okolností respektovat a ctít Boha, jehož pojímá Fromm jako autoritu. Rozhoduje se tedy nikoliv v důsledku lásky a dobra, ale ze strachu. Musí se nedobrovolně oddat vyššímu cíli a nejedná ze své vlastní vůle.²⁴

Můžeme říci, že humanistický typ náboženství je opakem typu autoritářského. Člověk, a jeho uvažování, není pod nadvládou autority, ale naopak jej ovládají jeho vlastní síly. Aby pochopil, co je podstatou života, musí poznat své možnosti. Nejvyšší životní ctností pro člověka je sebeuskutečnění, nikoliv poslušnost.²⁵

²³ Fromm, Erich. *Umění naslouchat*. Praha: Portál, 2018.

²⁴ Fromm, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*. Praha: Aurora, 2003, s. 44–47.

²⁵ Tamtéž, s. 46–47.

3. HUMANISTICKY ORIENTO VANÁ ANTROPOLOGIE U ERICHA FROMMA

Humanisticky orientovanou antropologií je provázáno veškeré Frommovo myšlení. Úlohou jeho humanismu je uznání významnosti a důležitosti člověka v procesu formování společnosti i její historie.²⁶ Erich Fromm se zabýval z psychologického a filozofického hlediska zkoumáním člověka, jeho problémů ve vztahu ke společnosti a lidské existence v moderní době. Antropologie jako věda o člověku konvertuje s mnoha dalšími příbuznými obory, které se vzájemně doplňují. Pokud jde o význam antropologie, jedná se o vědu, která se pokouší zodpovědět otázky, týkající se podstaty člověka: *Jak se člověk odlišuje od všeho živého, co je člověk jako celistvá bytos?* a mnoho dalších. Otázka, týkající se člověka a vysvětlení jeho úlohy ve světě, včetně jeho podstaty, je současně otázkou vztahující se ke smyslu života. Zde se dostáváme k otázkám, které si pokládal i sám Erich Fromm.

Jistotou je, že každý člověk touží po životě, není-li nositelem duševních poruch, nebo se v něm nevyskytují hluboké vášně, které by ovládaly jeho mysl natolik, že by uvažoval o smrti. Otázkou ale je, proč touží po životě, k čemu směřuje? Zde se mnoho filozofů a teologů shoduje na odpovědích, týkajících se zejména lásky, moci, komfortu a rozkoše. Tyto fenomény vztahuje Erich Fromm k pojmu štěstí, které je cílem veškerého snažení v životě člověka.²⁷ Tuto tezi vysvětluje tak, že pocítujeme štěstí, pokud dosáhneme toho, co si přejeme nebo pokud dosáhneme určitého cíle, který jsme si předem stanovili. Je si ovšem člověk schopen uvědomovat, jakých cílů chce ve skutečnosti dosáhnout? A je dále schopen si uvědomovat, že k nějakému cíli vůbec směřuje? Součástí Frommových myšlenek je povaha, týkající se nenasytnosti člověka a jeho touha mít neustále víc. Pokud člověk stále touží po něčem novém a nedokáže se spokojit se stávajícím, jak může poznat, že dosáhl svého štěstí? K odpovědím na tyto otázky by bylo možné využít Frommovu tezi o uvědomění. Pokud si člověk neuvědomuje, co cítí, co chce, nebo kam směřuje, přirovnává jej jedinci, který trpí individuální bezvýznamností s převládajícími pocity malosti.²⁸ Kdyby si totiž člověk nebyl schopen uvědomovat

²⁶ Zabihidan, S. & Shamshiri, B. *Erich Fromm's Perspective about Loneliness and Its Outcomes in Education*, 2019. Online: <https://doi.org/10.22478/ufpb.2179-7137.2019v8n3.47577>.

²⁷ Fromm, Erich. *Umění být*. Praha: Portál, 2016.

²⁸ Fromm, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál, 2014, s. 22.

svůj směr života, začala by jej stále více ochromovat nejistota a současně i schopnost žít. Závěrem tedy je, že takový člověk, který si neuvědomuje dosahování svého „štěstí“ by na tomto světě nedokázal žít. Člověk si tedy je schopen uvědomovat dosahování svých cílů.

Není tedy divu, že se humanisticky orientovaná antropologie stala středem zkoumání mnoha významných autorů. Nalézáme zde myšlenky, týkající se opravdové podstaty člověka včetně jeho života, která však dodnes není úplně prozkoumaná. Odvážím se tvrdit, že antropologie a její filozofické pojetí bude i nadále v budoucnu velmi probíraným tématem.

Antropologický směr získal své základy již v dobách starověkého Řecka a Erich Fromm čerpal značnou inspiraci i z tohoto historického období. Významné jsou pro něj myšlenky a ideje nejen Sokrata, ale i Platóna, které ovlivnily nejednoho autora filozoficko-psychologické tvorby, včetně Ericha Fromma. Proto jsem jednu z kapitolu věnovala právě i části humanismu v historické perspektivě.

3.1. POJETÍ ČLOVĚKA U ERICHA FROMMA

Člověk je dle Fromma ve svém vlastním životě neustále omezován. Zpočátku jeho vývinu je omezován autoritou. Ve spojení s autoritou to bývají například názory, se kterými jedinec nesouhlasí, ale tyto názory přesto musí přijímat. Je omezován pohnutkami své mysli, od kterých se touží osvobodit. Erich Fromm kladl důraz na jedinečnost (individualitu) člověka, jejíž součástí je svoboda. Samotné osvobození se stává pro člověka nejdůležitějším jevem v jeho životě, kterého je třeba dosáhnout pro spokojené žití.²⁹ Uvažování o svobodě člověka bylo u Ericha Fromma formováno pravděpodobně po tragické zkušenosti, kdy byl vyhnán do exilu. Svoboda vnitřní a vnější, jsou výsledkem struktury charakteru člověka, na jehož působení mají vliv jak faktory psychologické (psychoanalýza), tak sociologické (marxismus). Dosahování svobody je člověku vrozené stejně, jako jeho další typicky lidské přirozenosti. V dějinách lidstva se můžeme setkat s různými boji, včetně těmi za svobodu (příkladem může být demokracie). Člověk zkrátka toužil být svobodným individuem.

²⁹ Soudková, Miluše. *Významné postavy americké psychologie*. Brno: Nakladatelství Doplněk, 2009, s. 52

Svobodu Erich Fromm chápe jako dvojí pojetí, je možné chtít se osvobodit od vykořisťování a žít spokojený, svobodný život. Tímto pojetím svobody však člověk ztrácí autoritu, ke které měl do té doby určitý vztah. Z nalezení svobody může u člověka vzniknout vnitřní rozpolcenost, což na něj může mít značně negativní vliv a mohou se začít vyskytovat neurotické tendence v jeho osobnosti. Immanuel Kant tvrdí, že člověk cítí rozpolcenost ve svém vlastním bytí.³⁰ Uvědomuje si možnost vlastní smrtelnosti a oddělení od přírody. Oddělenost od přírody v sobě zahrnuje tendence nechovat se na základě vrozených pudů, ale na základě etiky, morálky, autority a požadavků společnosti. Je samozřejmostí, že instinkty a pudy jsou v každé osobě hluboce zakořeněny. Ovšem projeví se jen tam, kde je to nezbytně nutné. Takovým příkladem může být obrana člověka nebo uspokojování základních fyziologických potřeb.

K pojetí člověka se zcela jistě pojí otázka, co je cílem a smyslem jeho života. U mnoha článků a publikací se stále častěji setkáváme s tvrzeními, jež zdůrazňují krize v životě člověka. Jedná se o ty, které jsou spojeny se ztrátou smysluplnosti života nebo jejího značného nedostatku. Existence tohoto problému vyvstává do popředí převážně ve 20. století. Dodnes je tento problém velmi intenzivně zkoumán.³¹ Smysl života je jeden z mnoha problematických pojmů, které nelze snadno definovat. Můžeme na něj však nahlížet z hlediska vlastního prožívání života, zkrátka si uvědomovat, co od života přijímáme a jak s tím nakládáme.³² Lidé, kterým chybí smysl života, jsou plní prázdnoty, nemají důvod k životu, jsou nejistí sami sebou a prožívají neustálou vnitřní nespokojenost.³³

Erich Fromm vnímá člověka jako samostatnou a nezávislou osobu, pojetí sebe samého na straně jedné a uvědomování si lidské existence na straně druhé.³⁴ Samostatnou a nezávislou osobou myslí jedince, který je po narození oddělen od matky a stává se samostatnou entitou. Dítě zatím samo nedokáže rozpoznat, že je odděleno, cítí se být stále součástí matky. Postupným růstem a vývojem mentálních, emocionálních i fyzických schopností si začíná uvědomovat své vlastní Já. Věnuje

³⁰ Křivohlavý, Jaro. *Psychologie smysluplnosti existence: otázky na vrcholu života*. Praha: Grada Publishing, 2006

³¹ Tamtéž

³² Heller, Jan. *Podvečerní děkování*. Praha: Vyšehrad, 2005, s. 163.

³³ Frankl, Viktor Emil. *Vůle ke smyslu*. Brno: Cesta, 1997.

³⁴ Fromm, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál, 2014, s. 23.

se všestrannému zkoumání svého vlastního těla, uvědomuje si rozdíl mezi ním a ostatními dětmi. Jeho chování se již neprojevuje pouze egocentricky vůči vnějšímu okolí. Čím více dítě postupně dospívá, tím se zvyšuje jeho potřeba po zkoumání svobody a samostatnosti. Můžeme zde uvést příklad dítěte, které začíná zkoumat samo sebe a uvědomuje si, že je samostatné. Celé tělo je jen jeho a může s ním nakládat, jak chce. Mimo pečovatelské starosti rodičů, kteří zaopatří to, co právě dítě potřebuje, si dokáže poradit samo. A právě zde můžeme pozorovat první myšlenky, týkající se svobody, ovšem spolu s tím i náznaky sobectví. Ve spojitosti s tím vzrůstá i míra individualizace a současně vyvstávají i rozpory uvnitř dětské osobnosti.

Proces individualizace Erich Fromm popisuje dvěma způsoby: V případě prvního zaměření procesu individualizace se jedná o harmonický vývoj osobnosti dítěte. Přestože je dítě odděleno od primární vazby, dokáže se této situaci příznivým způsobem přizpůsobit. Aktivita a intenzita jeho vnitřních prožitků jsou postupně synchronizovány. Vyvíjí se celek, který je výsledkem zmíněných synchronizací (aktivity a intenzity), ve výsledku se jedná o vlastní Já. Míra růstu vlastního Já a také individualizace jsou závislé nejen na samotném jedinci, ale ve velké míře také na vlivu společnosti a výchovy.

Druhým aspektem procesu individualizace je osamělost. Příčinou osamělosti je oddělení od primární vazby, stejně jako v prvním procesu individualizace, ovšem zde narážíme na problém, jehož zdrojem je uvědomování si osamocení a odloučenosti. Takové pocity mohou být mnohem intenzivnější než uvědomování si vlastní individuality, proto se u člověka mohou vyskytovat úzkosti a strach z osamocení. Ovšem pokud člověk odmítá oddělení od své primární vazby ze strachu, znamená to pro něj závislejší vztah vůči autoritě - podřízení. Osamělost jako významné téma u Ericha Fromma zmíním podrobněji v kapitole, která se bude zabývat výchovnými aspekty v díle autora.

Na jedné straně zde máme pojetí svobody z hlediska uvědomování si vlastního Já, tedy své vlastní samostatnosti a nezávislosti. Na straně druhé strach z osamocení a poznávání vlastní individuality. Hlubšího porozumění jednotlivým prvkům v rámci osobnosti člověka docílíme tak, že budeme zkoumat společenský systém a jeho vliv na vývoj charakteru jednotlivců, kteří jsou nedílnou součástí tohoto společenského systému. Erich Fromm se konkrétně zaměřoval na kapitalismus a individualismus

a porovnával tyto aspekty v rámci ekonomického systému. Díky tomuto postupu můžeme nahlédnout do neobvyklostí fungování moderní společnosti.³⁵

3.2. Humanistický ideál člověka

Starověké Řecko a jeho kultura bylo obdobím již vyspělé civilizace, ke které náleží obory jako filozofie, architektura, výtvarné umění, matematika, astronomie a další. Za počátek věd, jako jsou filozofie a psychologie, by se dala považovat antická mytologie. Mytologie byla později mnoha autory kritizována, přestože její vliv pro vznik zmíněných věd je zcela zřejmý.

Humanismus jako tehdejší myšlenkový směr nebo také ideově kulturní hnutí je datován v období renesance a jejího vrcholu ve 14. až 16. století. Je důležité zmínit právě situování humanismu v již zmíněné starověké kultuře. Jednotlivé myšlenky a názory na člověka, včetně jeho postavení ve světě, začaly být pro společnost zásadní. Nejednalo se o pohrdání Božstvím, ale poprvé se hovořilo o velikosti člověka a jeho samostatném fungování ve světě bez jakéhokoliv Božského přičinění. *Co je to velikost člověka, je vůbec možné, aby se člověk všestranně rozvíjel bez přičinění Boha a pokud ano, tak jakým způsobem?* Nejedná se o jediné otázky, týkající se humanistického myšlení. Vyjádřením takového směru myšlení může být slavná báje o Prométheovi, který stavěl do popředí hrdost lidství, než aby se sklonil před Bohem. Mnoho podob Bohů ve starověkém Řecku má v popředí krásu lidského těla, i to přispělo k výraznému smýšlení o člověku a jeho velikosti. Vrcholným principem humanismu a pojetí člověka tohoto směru je ideál, tzv. *Kalokagathia*³⁶, tedy harmonické spojení dobra, krásy a ctnosti, jako výsledek všestranně rozvinutého člověka.

Z těchto tvrzení, týkajících se starověkého Řecka můžeme usuzovat, že ideálem všeho lidského i nelidského byli Bohové, ale do popředí se dostávaly otázky, co je člověk, jaký je jeho význam a zda to není právě on, kdo je mírou všech věcí- výrok Próthagora.³⁷ Postupem času se názory na ideál člověka razantně změnilly a směr

³⁵ Fromm, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál, 2014, s. 24–49.

³⁶ Kalokagathia – jedná se o starořecký pojem, jehož podstatou je harmonie těla a duše.

³⁷ Svoboda, Ludvík. *Encyklopedie antiky*. Praha: Academia, 1973, s.508

humanismu se dle rozporuplných mínění významných osobností tehdejší doby jevil jako nejasně určený.

Ústředním bodem humanistů v renesanční době již nebyla náboženská otázka, ale člověk jako jedinečné a samostatné individuum. Naproti tomu Francesco Petrarca pojímá společnost jako soubor totožných individuí, která disponují „*stejnou krví*“.³⁸ Ústředním bodem je tedy otázka, zda je člověk opravdu samostatné a jedinečné individuum, které se vyhýbá kooperaci ve společnosti. Nebo se jedná o fungujícího člena společnosti, který je naopak aktivní a nemůže existovat pouze jako samotné a oddělené individuum, ale jako neoddělitelná část společnosti. Přestože je tato velmi otevřená otázka hodna zodpovězení, obecně se v literatuře hovoří o ideálním rozvoji člověka. To znamená, že čím více je člověk komplexně a harmonicky rozvinutý, tím více je pro společnost prospěšný a je tedy nedělitelnou součástí společnosti. Člověk je bytost univerzální.³⁹ Disponuje rozumem, to znamená, že jde o bytost s rozvinutými rozumovými schopnostmi, se způsobilostí racionálně myslet a uvažovat. To jej v rámci přírody výrazně odlišuje a nabývá myšlenek, týkající se jeho prospěchu ve společnosti a tedy její ekonomický a sociální význam pro něj samotného.

V této kapitole je také vhodné zmínit další výrazný historický kontext ve vztahu k ideálu člověka. Jedná se o tři základní komponenty Platóna, jimiž se člověk stává ideálním. Jsou jimi pravda, krása a dobro. Krásou Platón myslí to, co je mezi smyslovým světem a světem jsoucna. Krásu musí člověk vidět i cítit, až poté se mohou jsoucna stát krásnými.⁴⁰ Pravdou má na mysli, že člověk musí znát pravdu o všem, o čem hovoří a o čem hovořit chce. Pojetí dobra zde stojí jako absolutní znalost hodnot člověka.⁴¹ Další otázkou je, jak se tento ideál člověka vlastně utváří. Ideály se mohou odvozovat od všeobecně platných norem pro konkrétní výchovné procesy. Jistě se může vztahovat k historickému kontextu ideálu člověka, již zmíněné *Kalokagathii*. Pokud bych však měla shrnout vysvětlující formulaci, která se týká ideálu člověka, jednalo by se o tvrzení, které zdůrazňuje ideál člověka v jeho všestranném rozvoji osobnosti, klade důraz na jeho podstatu lidské přirozenosti se schopností racionálně myslet a jednat.

³⁸ Grulich, Vladimír. *Filozofické pojetí člověka a výchova*. Praha: Mladá fronta, 1977.

³⁹ Bytost univerzální se ve filozofii označuje také jako bytost rozumná.

⁴⁰ Tamtéž

⁴¹ Platon. *Dialogy o kráse*. Praha: Odeon, 1979.

Zde přecházím k humanistickým ideálům u Ericha Fromma. Takovým ideálem je člověk, který dosáhne potěšení bez touhy Mít. Jeden takový příklad uvádí ve vztazích, kde muž a žena jsou vzájemně přitahováni, líbí se jim na sobě jejich vzájemné chování a pozornost. Společné chvíle jsou schopni plně prožívat bez potřeby druhého jakýmkoliv způsobem vlastnit. Pokud by se jednalo o opak, tedy chtivost a potřebu Mít, vyskytovala by se v tomto případě například touha po sexuálním uspokojení.⁴² Touhu Mít Erich Fromm označuje jako touhu po vlastnictví. Tato touha po vlastnictví je mezi lidmi velmi rozšířený jev a neexistuje téměř nic, co by člověk nemohl vlastnit. V některých případech se mohou stát i samotní lidé předmětem vlastnění.⁴³ Ideálním člověkem se stává ten, který se orientuje na život bez potřeby vlastnit.

Erich Fromm se zmiňuje ve své knize také o jevu, který nazývá funkční vlastnění. Z tohoto principu vlastnění je patrné, že se jedná o to, co by měl ideální člověk vykazovat. Pojem označující funkční vlastnictví znamená, že nemohu vlastnit více, než dokážu sám využít.⁴⁴ Proto má i tento jev několik značných důsledků, které jsou součástí vyobrazení ideálního člověka. Patří sem především vnitřní podpora⁴⁵ k regulování aktivity. Neustálý pocit touhy vlastnit člověka podněcuje k vyšší aktivitě. Je důležité tuto aktivitu omezit v důsledku zmíněné regulace. Existuje také vlastnost, která žádným způsobem nedopovídá ideálu člověka. Jedná se o závist. Tato vlastnost je u člověka zcela zbytečná, protože není třeba touhy po vlastnění věcí. Mám jich jen tolik, kolik doopravdy potřebuji. Dalším příkladem funkčního vlastnictví je obava ze ztráty věcí, které vlastním, protože to, co je obsahem funkčního vlastnictví, je nahraditelné. Následující kapitoly budou pojednávat o chování a destruktivitě člověka v dnešní moderní době. Tímto míněním se stává dnešní svět plný neupřímnosti s razantně omezenými sociálními vazbami a chtivostí, která provází celou společnost.

Erich Fromm nejednou zmiňuje v souvislosti s vlastněním touhu člověka po moci. Lidé dychtiví po moci vlastní jeden z nejsilnějších motivů.⁴⁶ Touha po moci v sobě

⁴² Fromm, Erich. *Mít nebo být*. Praha: Naše vojsko, 1992.

⁴³ Fromm, Erich. *Umění být*. Praha: Portál, 2016.

⁴⁴ Tamtéž, s. 26.

⁴⁵ Vnitřní podpora znamená určitou formu vnitřní síly v člověku, která jej omezuje pro potřebu vlastnit

⁴⁶ Nakonečný, Milan. *Lexikon psychologie*. Praha: Vodnář, 2013, s. 174.

nese řadu následků, které jsou zejména povýšenecké a zcela dominantní. Mohou se zde vyskytovat příkazy a gesta nadvlády. Pominuta nesmí být ani skutečnost, že prostředkem technik, kterými může člověk dosáhnout naprosté moci nad ostatními lidmi, se stává agrese. Nejen Erich Fromm, ale i my všichni máme zkušenost, ať už vlastní nebo jsme se o ní dozvěděli v rámci prozkoumávání dějin, že agrese byla téměř nejvíce využívána za války. Byla doba, kdy si chtěl diktátor Adolf Hitler osvojit absolutní moc. Hodlal jí dosáhnout právě agresí vůči ostatním lidem. Šlo mu především o vyvolání strachu. Tímto si podřizoval veškerý lid, který ovládal právě díky lidskému strachu.

Nejhorším projevem agrese u člověka je zabíjení. Zvířata si osvojila schopnost zabít pouze v případě, když se cítí ohrožena, nebo chrání svá mláďata či teritorium. Lidé nejednají na základě instinktů, pokud vyloženě nebojují o svůj život. Nejsou vybaveni prostředky k zabíjení jako zvířata (drápy, zuby apod.), proto si vyrobili zbraně, které jim slouží k zabíjení.⁴⁷ Lidé projevují agresi vůči ostatním včetně zvířat, jsou schopni týrat, mučit, a to vše především na základě vlastního uspokojení. U zvířat se tato vlastnost nikdy nevyskytovala a víme, že se nikdy vyskytovat nebude.

Vzhledem k tragickým historickým událostem, které jsou spojeny s obdobím nacismu, si dokážeme představit, jaký vliv může mít moc na celou společnost. V tomto ohledu chci dodat, že boj o moc je nikdy nekončící proces. Jsou lidé, kteří se přizpůsobují podmínkám dominantnějších jedinců. Ovšem existují také lidé, kteří touží být submisivní. Mnozí ale potřebují mít dominantní vliv a celý život bojují o moc. Využívání agrese v boji o moc je dnes v rozporu se společenskými normami, ovšem ve společnosti se vyskytuje stále a bude i nadále.

Záměrně zde hovořím o agresi ve spojitosti s humanistickým ideálem člověka a zamýšlím se nad otázkou, zda by měl ideální člověk disponovat určitou agresí, nebo je u něj agrese nepřijatelným jevem? Podle Ericha Fromma by byla celá společnost ideální a mírumilovná, kdyby lidé disponovali takovou agresivitou jako zvířata, zvláště savci. Lidská agresivita je v nás již od vývinu zabudovaná, takže se lze domnívat, že by měla být i součástí ideálního člověka. V souvislosti s agresi je důležité zmínit pojem násilí. Považuje se za zděděný způsob bytí a tím se od agrese zásadně liší. Existuje mnoho jevů, které jsou spouštěči agrese, jedním z nich je

⁴⁷ Fromm, Erich. Anatomie lidské destruktivity. Praha: Lidové noviny, 1977.

například bolest. Mnohé výzkumy ukázaly, že u zločinců páchajících trestnou činností existuje zděděný chromozom, který vykazuje tendence k agresivnímu chování.⁴⁸ Desmond Morris je přesvědčen, že agrese je výsledkem znuděné moderní společnosti, ve které automaticky vzrůstá biologicky zakotvená potřeba násilí, aby jednou zjedнала průchod.⁴⁹

O tématu humanistického ideálu člověka by se dalo psát velmi široce, ale pro jeho širší rozvinutí zde nemám dost prostoru. Je tu však ještě jedna myšlenka, kterou bych chtěla zmínit a stala se součástí mého uvažování o humanistickém ideálu člověka. Jedná se o pocity viny.⁵⁰ Tyto pocity se vyskytují u člověka, který se provinil nějakou činností, například v rozporu se zákonem. Nemusí se jednat pouze o nějaký trestný čin, ale i pokud se jedná o citové zranění blízké osoby. V tomto ohledu se zamýšlím nad otázkou, zda ideál člověka, který je všestranně harmonicky rozvinutý, altruistický, netoužící po ničem, co již má nebo co nepotřebuje, by měl prožívat pocity viny? A naopak, není právě prožívání viny výsledkem chování člověka, který je humanistickým ideálem a dokáže si uvědomovat dané morální hodnoty? Kdybychom nemuseli prožívat pocity viny, jak bychom poznali, co je nemorální? Tento jev obsahuje nejednu těžkou otázku a Erich Fromm se ve svých publikacích zmiňoval především o konceptu svědomí, které je reakcí na zlý čin a vině, která slouží k sebehodnocení sebe samého.⁵¹ Hovoří také o přesunutí viny nebo o nahrazení viny autoritou.⁵² Člověk již od narození porušuje pravidla. Pocity viny prožívá při jejich porušení, protože dochází k rozporu s morálními zásadami. S pocity viny přijímáme odpovědnost za vzniklý problém a pokoušíme se o nápravu chyb, díky kterým by mohlo trpět okolí či my sami.⁵³ Pocity viny tedy neodmyslitelně patří k ideálnímu Já v člověku.

⁴⁸ Dahlke, Ruediger. *Když tělo bojuje s duší*. Brno: Cpress, 2016.

⁴⁹ Morris, Desmond. *Lidská zoo: o městském živočišném druhu*. Brno: Jota, 2018.

⁵⁰ Pocity viny je skrytý vnitřní hlas, který je výsledkem porušení osobních zásad či osobní morálky.

⁵¹ Nakonečný, Milan. *Lexikon psychologie*. Praha: Vodnář, 2013.

⁵² Člověk uleví svému svědomí tak, že vinu přesune na někoho jiného

⁵³ Benda, Jan. *Všímavost a soucit se sebou: proměna emocí v psychoterapii*. Praha: Portál, 2019.

3.3. Výchova ideálního člověka

Z historického hlediska bylo v oblasti pedagogiky a filozofie mnoho směrů, které se zabývaly výchovou člověka, jeho postavením ve světě, jeho uvažováním o podstatě člověka ve světě, ovlivňováním jak sebe samého, tak jeho okolí. Výchova patří k jednomu z nejvýznamnějších a nejdůležitějších součástí v životě člověka. Může v sobě zahrnovat několik představ o tom, jak prosperujícím způsobem zachovat existenci lidstva. Pomocí harmonie, vzorů, výchovných ideálů ve stávající a historické etapě pro určitou společnost, ale i zaměřenou na jedince, chce systém dosáhnout výchovy všestranně rozvinutého, vyspělého, racionálně a kriticky smýšlejícího člověka, jehož myšlení a chování bude výsledkem společensky daných výchovných ideálů. Z již zmíněného pojetí historického hlediska ve vztahu k výchově je nutné zmínit také Sokratovskou vizi antického samomyslného sebevědomí. Pojem samomyslné vědomí znamená, že si člověk musí především uvědomit, že není Bůh a sám sebe poznávat. Člověk nedisponuje neomezenou mocí, ani hranicemi bytí. Uvědomování si člověka, že není Bůh, ani žádnou jeho součástí, mu přináší možnosti ke splnění zcela běžného lidského úkolu. Klíčovým aspektem tohoto úkolu je *megalopsychia*, tzn. velkomyslnost.⁵⁴

Úkolem výchovy je správné bytí ve světě a jeho lidskost. Podle Ericha Fromma musíme být přítomni tady a teď, prožívat život a neustále se snažit rozvíjet.⁵⁵ Výchova není, ani nemá být jednoduchým procesem. Tato skutečnost mě nutí zamýšlet se nad pojmem sebevýchovy. Erich Fromm ve své knize zmiňuje, že člověk, aby správně porozuměl svým projevům chování, musí pochopit podstatu svých myšlenek, které kolují v jeho mysli, a následně je vyhodnocovat.⁵⁶ Veškerá tato podstata myšlenek je i projevem téže osobnosti člověka, která jej vychovávala. S výsledkem výchovy souvisí celé fungování společnosti, nesmíme tento významný fenomén podceňovat, ale naopak jej rozvíjet a přizpůsobovat novým podmínkám. Výchova ovlivňuje tendence člověka, které určují, jakým způsobem bude člověk z hlediska vlastní iniciativy rozmýšlet, jednat nebo se rozhodovat. Znamená to tedy celkové ubírání se člověka určitým směrem ve svém životě. Vhodná otázka o

⁵⁴ Patočka, Jan. *Filozofie výchovy*. Praha: Pedagogická fakulta UK, 1997.

⁵⁵ Fromm, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Svoboda, 1967.

⁵⁶ Fromm, Erich. *Umění být*. Praha: Portál, 2016.

podstatě výchovy, která je také hodna důkladnému zkoumání, je pohled na výchovu z hlediska kontextu filozofie. Tyto otázky se týkají zejména podstaty výchovy člověka: *Proč má být člověk vůbec vychováván? Neměl by naopak „vyrůst“ nebo vychovat jen sám sebe? Proč je tedy důležité vychovávat druhého člověka?*⁵⁷ Přestože známe obecně platné zásady výchovy, není možné je zcela jasně a všechny definovat. Můžeme jen tvrdit, že výchovné záměry, které se dostávají do určitého společenského směru, vycházejí z kontextu, jakým směrem se společnost orientuje a jakých společných cílů chce dosáhnout. To jsou základní otázky, které nám mohou posloužit k formulaci cílů výchovy.⁵⁸

3.4. VYBRANÉ ASPEKTY LIDSKÉ PŘIROZENOSTI

Víme, že výchova je určitý způsob působení na člověka, který zprostředkovává postoje, znalosti a dovednosti, jichž je nutné dosáhnout k celkové přeměně člověka v bytost sociální. Podle Ericha Fromma však existuje nemalé množství aspektů lidské přirozenosti. Člověk je jimi naopak přehlacen. Tyto aspekty zůstanou v člověku napořád a mnohdy úplně skryty. Erich Fromm je pojmenovává společně se Sigmundem Freudem jako nevědomý sektor lidské psychiky.⁵⁹ Člověk je podle Freuda schránka plná skrytých a nevědomých pudů. Patří mezi ně především uspokojování potřeb, jako nevědomý sektor lidské psychiky. Erich Fromm si pokládá otázku, zda uspokojování potřeb vede k přispívání osobního růstu člověka, nebo zda přispívá spíše k jeho postupné destrukci. Potřeby a jejich uspokojování se u lidí velmi liší. Někdo touží po moci, jiný má zase potřebu lidem pomáhat. Existují i takoví jedinci, kteří uspokojují své potřeby pácháním trestných činů na ostatních lidech. V tomto případě se samozřejmě jedná o potřeby, které nejsou v souladu se společenskými normami.

Ve skutečnosti vše vypovídá o podstatě lidské přirozenosti, tedy o nevyřčených potřebách, které jsou zakořeněny v každém jedinci a tímto přirozenost každého

⁵⁷ Michálek, Jiří. *Topologie výchovy: místo výchovy v životě člověka*. Praha: Oikoymenh, 1995

⁵⁸ Kraus, Blahoslav & Poláčková, B. *Člověk-prostředí-výchova: k otázkám sociální pedagogiky*. Brno: Paido, 2001.

⁵⁹ Fromm, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993.

člověka podtrhují. Erich Fromm se v této souvislosti zamýšlí i nad otázkou štěstí.⁶⁰ Štěstí souvisí s naplňováním potřeb. Pokud jsou potřeby člověka naplněny, může se dosáhnout optimálního sebenaplnění a následného prožívání štěstí. Ve všech Frommových knihách je zaznamenáváno, jak je pro člověka těžké dosáhnout takového prožitku. Děje se tak pouze z důvodu, protože člověk je bytost, která se snaží neustále uspokojovat své potřeby. Tyto potřeby jsou spojeny s neukojitelným vlastnickým chtíčem a touhou dostávat stále víc.

Nevědomé pohnutky, které jsou zakořeněny v každé osobě, se mohou vyskytovat i jako přirozené instinkty.⁶¹ Většinou souvisejí s bojem o přežití, ovšem nejedná se o chování přejaté nebo naučené, nýbrž vrozené. Instinkty či nevědomé pohnutky jsou součástí každého živého tvora na zemi. Na rozdíl od zvířat je člověk schopen si některé tyto pohnutky uvědomovat a zamýšlet se nad jejich podstatou. Je to právě to, co jej od nich odlišuje. Člověk dokáže některé situace jasně procítovat a uvědomovat si jejich možné příčiny a následky. Procítování znamená, že člověk zakouší nové pocity, učí se, jak tyto pocity vnímat a následně je zpracovávat, aby mohly poté vytvořit jeho jasnou zkušenost.⁶² Proto jsou lidé sociálními bytostmi. Jednoduše jsou to racionální stvoření, která se dokáží pozastavit nad příčinami věcí, dějů a myšlenkových pochodů a jsou to také jediní tvorové, jež jsou schopni empatie.

Podle Ericha Fromma existuje ještě jedna možnost, jak člověk uvažuje nad okolnostmi a jakým způsobem dané okolnosti vyhodnocuje. Jedná se o subjektivní uvažování jedince nad určitým objektem. To znamená, že v tomto objektu, dokáže pozorovat krásu a příčinu. Může se naopak na tento objekt dívat také jako na užitečný jemu samému. Většina lidí dnes podle Fromma ztratila schopnost dívat se na svět subjektivně, naopak nabyla umění dívat se na svět manipulativně. Pokud bych měla uvést, co v sobě obnáší manipulativní myšlenky, mohou to být otázky typu: „*K čemu mi to bude? Má to pro mě důležitou cenu? Jak to mohu jinak využít? Co mi to může přinést?*“ Manipulativních způsobů najdeme mnoho, může se jednat o velmi laskavá gesta, která však nevedou k ničemu jinému, než k dosažení a uspokojení potřeb vlastních.

⁶⁰ Štěstí je v psychologické terminologii vysvětlováno jako stav bytí, které je vystupňováním pocitů radosti.

⁶¹ Instinkty jsou vrozené dispozice, které nás nutí k určitému chování.

⁶² Fromm, Erich. *Umění být*. Praha: Portál, 2016.

V krátkosti bych v souvislosti s touto kapitolou chtěla opakovaně zmínit agresi. Již víme, že u zvířat se agrese často využívá k zastrašení a současnému ubránění sebe samého nebo svých potomků. Člověk však agresi dokáže využívat zcela jiným, nepřipustitelným způsobem. Dokáže týrat, zneužívat, dokonce i vraždit, a to jen za účelem uspokojení své vnitřní potřeby. Tyto patologie vedou u člověka dokonce k pocitům štěstí. Jde o hranici naprosto neslučitelnou s hranicí přírody, protože se nejedná o ekonomický zisk nebo obranu sebe či svého druhu, ale o své uspokojení. Maligní agrese⁶³ není přítomna u žádného jiného tvora, proto ji považujeme skutečně za pouze lidskou.⁶⁴

Tato kapitola je věnována převážně aspektům lidské přirozenosti. Přestože obsah této práce se týká pojetí výchovy u Ericha Fromma, beru jako nedílnou součást i zmínku o vrozených tendencích člověka (lidské přirozenosti). Jednoduše řečeno určité tendence jsou utvořeny způsobem výchovy a jiné jsou zcela vrozené a přirozené. Vzhledem k několika provedeným výzkumům, včetně těch historických, není dokázáno, že by u všech lidí byly nalezeny stejné aspekty lidské přirozenosti. Výzkumy také ukazují, že lidé mají tendenci odvolávat se na *lidskou přirozenost* právě ve chvíli, kdy docházelo k nežádoucím způsobům chování, jež jsme si v této kapitole objasnili.⁶⁵ Protože se jedná o rozbor práce Ericha Fromma, nikoliv jiného autora je zřejmé, že klíčovou koncepcí člověka, jeho vývoje, prožívání, chování a vůbec postavení ve světě je právě společnost a výchova.

3.5. POJETÍ CHARAKTERU ČLOVĚKA U ERICHA FROMMA

Člověk reprezentuje jádro celého lidstva. Jedná se o jasný příklad celého lidského druhu. Člověk může být jakoukoliv entitou vzhledem ke světu, je to člen společnosti, samostatné individuum, jedinec se všemi specifickými kuriozitami a v tomto smyslu je neopakovatelný.⁶⁶ Zvláštnost každého jedince je určována

⁶³ Erich Fromm rozlišuje agresi maligní a benigní. Zatímco benigní agrese je společná lidem i živočichům, maligní agrese se vyskytuje pouze u člověka.

⁶⁴ Fromm, Erich. *Anatomie lidské destruktivity*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 1997, s. 221.

⁶⁵ Tamtéž, s. 222.

⁶⁶ Fromm, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Svoboda, 1967, s. 35.

celkovými zvláštnostmi celé lidské existence a ty jsou zase charakteristické pro celou populaci. Je tedy zřejmé, že pro základní popis psychosociální teorie je nutné začít od interpretace samostatné osobnosti.

Erich Fromm tvrdí, že lidé jsou totožní, protože společným způsobem pojmají existenciální problémy. Každý řeší svůj problém individuálně s odlišným přístupem, přesto však mohou dojít ke stejnému řešení nebo naopak k úplně odlišnému. Protože je každý člověk zcela rozdílný, existují ve společnosti lidé s naprosto odlišnými osobnostmi. Osobnost je u Ericha Fromma pojímána na jedné straně jako soubor dědičných a na straně druhé soubor získaných psychických vlastností. Právě tyto vlastnosti činí člověka jedinečným. Obsahem dědičných vlastností u člověka může být nadání nebo temperament, získanou vlastností lidské psychiky je charakter.

Temperament je u člověka vrozený a v průběhu života se již nemění. Charakter je pojímán z hlediska behaviorismu jako určitý způsob chování, které typicky charakterizuje určitého člověka.⁶⁷ Člověk jedná v konkrétních situacích na základě svého charakteru. Ten zase určuje, k jakému cíli se bude člověk orientovat, tedy jaký cíl si v životě zvolí. Zde se mi naskytuje příležitost zmínit faktor, na který Erich Fromm ve svých dílech tolik upozorňuje, čímž je touha po moci. To znamená, že člověk si může jako svůj cíl zvolit nadvládu (moc) nad ostatními a tímto směrem bude orientovat i své chování, myšlení, rozhodování a další psychické procesy. Při studiu charakteru vycházel Erich Fromm často ze Sigmunda Freuda. Ten tvrdil, že chování a projevy osoby jsou na základě jejího charakteru vyvolány nevědomými pohnutkami. Podle Ericha Fromma může být chování směřováno k určitému cíli jak vědomou, tak nevědomou částí lidské psychiky. Základní typy charakteru rozdělil na produktivní a neproduktivní.

3.6. PRODUKTIVNÍ CHARAKTER

Produktivní orientace u člověka představuje příklad, jak by mohl ideální člověk vypadat. Tato představa ideálního člověka by mohla pokračovat k vytvoření ideální společnosti. Vzhledem k mému studiu Frommova díla mohu potvrdit, že se příliš nebere zřetel na popis ideálního člověka či společnosti. Obsáhle se věnuje spíše

⁶⁷ Tamtéž, s. 47.

popisu člověka jako samostatného individua, které je negativní součástí společnosti, a jeho psychopatologii⁶⁸, jež má vliv na její všestranně kladné fungování.

Erich Fromm se pokoušel o zkoumání všestranně rozvinutého charakteru, který je komplexním výsledkem lidského vývoje a v souladu s ideálem humanistické etiky. Inspiroval se opět Sigmundem Freudem a jeho teorií libida.⁶⁹ Libido je u Ericha Fromma bráno jako zmíněná produktivita u člověka. Člověk je bytost produkující, která vytváří nejen hmotné statky, ale také myšlenky, emoce, zkušenosti, vztahy a další. Člověk jako produktivnost zažívá ztělesnění svých schopností.⁷⁰ Produktivní člověk je racionální, se schopností prožívat emoce. V souvislosti s produktivitou upozorňuje Erich Fromm na pojem aktivity, který může být matoucím připodobněním k pojmu produktivita. Jedná se však o odlišný význam. Aktivita může být vykonávána člověkem jak uvědomovaně, tak neuvědomovaně. Jedná se o vykonání určité činnosti, jež má za výsledek změnu, ke které byla využita potřebná energie. Rozdíl je zde v tom, že aby bylo dosaženo produktivního chování, musel by člověk využít při práci svůj duševní neboli citový prožitek.

3.7. NEPRODUKTIVNÍ CHARAKTER

Neproduktivní orientace je součástí jedinců, kteří se neobejdou bez svého vnějšího zdroje, ze kterého potřebují čerpat. Tito lidé jsou neustále na někom závislí a potřebují svůj „zdroj pomoci“ při sobě celý život. Neproduktivní charakter Erich Fromm rozdělil do čtyř typů orientace, podle jejich zaměření.⁷¹

První typ se nazývá vykořisťovatelská orientace. Již z názvu lze předpokládat, že se jedná o typ orientace, který potřebuje druhého člověka vykořisťovat. Znamená to, že člověk nečeká, až od druhého něco dostane, ale jednoduše si od něj vezme, po čem touží. Tito lidé nejsou schopni něco tvořit, veškerou tvůrčí práci totiž mohou

⁶⁸ Psychopatologie je obor psychologie zkoumající příčiny duševních poruch a nemocí

⁶⁹ Libido v sobě nese význam aktivní složky v člověku. Původní název pochází od Sigmunda Freuda.

⁷⁰ Tamtéž, s. 70.

⁷¹ Tamtéž.

odcizit ostatním. To samé se týká movitých věcí, ale také vztahů. V mnoha těchto případech se můžeme bavit až o patologii. Mohu tvrdit, že těchto jedinců bychom v dnešní době mohli nalézt mnoho. V této souvislosti si pokládám otázku, zda je dnešní situace horší než v historické perspektivě, nebo zda se vykořisťovatelská orientace u lidí vyskytuje nyní jen zřídka a méně? Podle četných výzkumů a analýz orientujících se na obchodování s lidmi či nucené práce jako jistých forem vykořisťování, je tento proces v celosvětovém měřítku na vzestupu.⁷²

Dalším typem je takzvaná křečkovská orientace. Křečkovská je nazývána z důvodu shromažďování. Člověk je v tomto případě také závislý na okolním světě a na tom, co si od něj může vzít, avšak jeho typickou vlastností je již zmíněné hromadění věcí a spoření. Vše, co tito lidé vlastní, je pouze jejich majetkem a brání se všemi způsoby, aby nemuseli nic ze svého vlastnictví vydat. Tyto jedince Fromm popisuje jako nedůvěřivé, ale spravedlivé. Věří předmětně, že vlastnictví, které je jejich majetkem, náleží pouze jim. Křečkovská orientace je dle mého názoru také v dnešní době velmi rozšířeným jevem. U této orientace bych již tolik nepozorovala možnost výskytu patologie u člověka. Strach ze ztráty majetku je přece jen častějším způsobem uvažování lidí než touha po odcizení cizího majetku.

Následujícím typem je orientace tržní. Tato orientace je typická pro dnešní situaci na trhu. Erich Fromm ji nazývá jako „*trh osobností*“.⁷³ Úspěch je podle něj velkou měrou hodnocen dle toho, jak se daný člověk umí ve společnosti ukázat a takzvaně prodat. Je zcela zřejmé, že systém by nemohl fungovat, aniž by lidé ve svých povoláních měli určité odborné znalosti, ať už se jedná o asistentku, která musí ovládat alespoň psaní na počítači, nebo doktora, který by nemohl svoji práci provozovat bez příslušného vzdělání. Přes to všechno, pokud jde o srovnání znalostí a vlastností člověka, mají vlastnosti větší šanci na úspěch než odborné znalosti. Jedná se o jakési charisma člověka, to, jak působí na ostatní lidi. Jaký dojem dokáže udělat a zda u něj hraje roli sebejistota a odhodlání. Po úspěchu v zaměstnání je důležité být první v boji s konkurencí. Nestačí zde prosazovat pouze odborné znalosti, ale učit se, jak na lidi zapůsobit, spolupracovat s nimi a v určité míře se

⁷² ILO Global Estimate of Forced Labour: Results and methodology. In: ILO [online]. Geneva: International Labour Office (ILO), 2012, [cit. 2020-05-19]. Dostupné z: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_182004.pdf

⁷³ Název vzešel z hospodářské pozice lidí, u kterých je materiálním úspěchem právě hodnocení ostatních lidí, kteří buď využívají jejich služby, nebo jsou to jejich zaměstnavatelé.

může jednat i o učení, jak s lidmi manipulovat. Na téma manipulace s lidmi bylo napsáno mnoho publikací, jež nás mohou naučit techniky, kterými můžeme dosáhnout toho, co od druhého člověka potřebujeme. Aby byl člověk vyhledávaným a úspěšným, musí sledovat nejnovější trendy, které se mění čím dál rychleji. Musí s nimi umět pracovat a využít je jen ve svůj prospěch. Během výchovného působení od útlého věku se dětem tyto vlastnosti vštěpují. Jedná se o kladení důrazu na dítě, aby bylo schopno přizpůsobit se a splňovalo to, co se od něj očekává.

V dnešní moderní době došlo k mnoha změnám, které otřásají naší společností. Co Erich Fromm popisuje u všech druhů orientací je platné i dnes. I když jeho knihy byly napsány před více než půl stoletím, konvenují nepochybně i s dnešní dobou. Každý si určitě všimá, jak je dnes důležitá například reklama. Nezáleží na tom, zda je produkt opravdu tak účinný, jak se o něm mluví nebo píše, ale záleží především na tom, jakou má značku a kdo jej používá. Díky sociálním médiím je velká pravděpodobnost, že si člověk najde svůj idol a díky němu si utváří názor na různé produkty, ostatní lidi, i celou společnost. Jejich způsob myšlení se stává neproduktivní a neracionální. Lidé přestávají mít chuť zapojovat svoji tvůrčí představivost, vytvářet si vlastní názory na základě vlastních zkušeností, kritizováním a hlubším zabýváním se problému. Pro dnešní společnost se stal svět jednodušším, protože je zde najednou možnost převzít názory, nápady a přesvědčení jinde, bez jakékoliv práce a aktivního zapojení. Mohou se stát obdivovanými na úkor jiné osoby, aniž by dokázali, že jsou toho opravdu hodni.

3.8. POJETÍ SPOLEČENSKÉHO CHARAKTERU PODLE ERICHA FROMMA

V předchozí kapitole jsem kladla důraz na charakter obsažený v člověku jako v jednotlivci, pouze jsem naznačovala základní popis společenského charakteru. Touto kapitolou bych chtěla popsat základní rysy charakteru společnosti v pojetí Erica Fromma. Předmětem teorie o společenském charakteru je právě individuální charakter člověka jako jednotlivce. Charaktery jednotlivých lidí jako součástí společnosti utváří společenský charakter. Člověk se chová takovým způsobem, jakým ho k tomuto jednání „nutí“ jeho osobnostní charakter v důsledku uspokojení potřeb. Navíc směr jeho chování výrazným způsobem udává společnost.

Přestože je člověk samostatné individuum, touží být členem nějaké skupiny, potřebuje sdílet své pocity, pomáhat a cítit, že je určitým způsobem žádaný.⁷⁴ V mnoha ohledech pociťuji, že člověk v dnešní moderní společnosti touží mnohem více po pozornosti ostatních lidí než kdy dříve. Paradoxně si tak vytváří reklamu své osoby a tím také cestu k úspěchu ve společnosti. Charakter člověka je utvářen v prvních pěti letech vývoje, to znamená, že největší vliv na utváření jeho charakteru mají rodiče. Erich Fromm nazval toto formování rodiči jako funkci jednatelů společnosti. Na druhou stranu, pokud se jedná o asimilaci ve společnosti, záleží v první řadě na její konkrétní kultuře a až poté sehrají svou roli rodiče.⁷⁵ Sociálním charakterem je tedy míněno to, co vytváří celá společnost a společnost potřebuje lidi, kteří budou chtít dělat nenuceně to, co dělat musí.⁷⁶ Zmíněná výchova rodičů se tedy řídí principem požadavků společnosti. Pokud společnost například požaduje, aby člověk nehromadil a naopak utrácel, bude se v něm tento charakter postupně a silněji utvářet, byť i zcela nevědomě. Tato Frommova teorie se významně liší od názorů Sigmunda Freuda nebo ostatních představitelů psychoanalýzy, kteří nekladli důraz na specifické rysy a strukturu společnosti, ale pouze na kulturní vlivy.⁷⁷

Společné rysy celé dnešní společnosti jsou, jak tvrdí Erich Fromm, až neuvěřitelné. Člověk si může dopřát téměř vše. Nezávisle na tom, zda je chytrý nebo hloupý, bohatý nebo chudý. I chudý člověk si může v určité míře dopřávat věci stejné jako člověk bohatý. Společnost si přímo žádá, aby jedinec uměl pracovat ve skupině, byl aktivní v pracovním životě a především, aby byl co možná největším konzumentem. Člověk by měl být samostatný a řídit se svou vlastní intuicí, která je ovšem společnosti podřízena. Člověk musí mít touhu nechat se řídit i přes všechny nepatrné náznaky negativního vlivu společnosti.⁷⁸ To jsou alespoň částečně shrnuté poznatky, co společnost od jedince požaduje a v jakém směru se ho snaží formovat. Zástupci politického života ve společnosti tvrdí, že se musí zásadně změnit politická struktura tak, aby bylo zajištěno, že se uvažování lidí změní a tím se může

⁷⁴ Fromm, Erich. Zdravá společnost. Online in: <https://sok.bz/clanky/2009/zdrava-spolecnost>, 1965.

⁷⁵ Evans, Richard Isadore. Dialogue with Erich Fromm. New York: Harper & Row, 1966, s. 4.

⁷⁶ Fromm, Erich. Člověk a psychoanalýza. Praha: Svoboda, 1967, s. 75.

⁷⁷ Tamtéž.

⁷⁸ Fromm, Erich. Cesty z nemocné společnosti. Praha: EarthSave, 2009, s. 102.

vytvořit společnost nová. V tomto případě se však musí projít revolucí.⁷⁹ Erich Fromm tvrdí, že jsou zaslepeni v ohledu na nové vytvoření společnosti, které bude stejně vzhlížet k té staré a k tehdejším stanoveným cílům před revolucí.⁸⁰ U většiny případů politické revoluce platilo, že se lidé snažili nahradit fungující systém novým v představách, že nový systém bude lepší. Po zjištění, že tomu tak úplně není, se pomalu opět začali navracet k tradicím staršího systému. V této souvislosti hovoří Erich Fromm konkrétně o leninismu a jeho revoluci, která je názorným příkladem této teorie.

3.9. CHARAKTERISTIKA SPOLEČNOSTI ORIENTOVANÉ NA VLASTNICTVÍ

Společnost je nyní i v historickém kontextu orientována na vlastnictví. Ať už se ohlédneme do dob, kdy lidé byli závislí na ulovené kořisti, nebo do dob králů, kteří měli moc na základě dědictví, majetků a tato moc jim zajišťovala nadvládu, obdiv, úctu, ale vzbuzovala v lidech také závist. V dnešní době tomu není jinak. Lidé, kteří vlastní majetek, jsou nadřazenější těm, co majetek nevlastní. Mohou v nich vyvolávat úctu, ale také závist a touhu po vlastnění. Erich Fromm ve svém díle pokládá otázku týkající se lidí, kteří nic nevlastní, ani nikdy žádný majetek neměli. „*Jak mohou být tito lidé zaujati majetkem, proč touží po majetku, když nikdy žádný nevlastnili a tudíž neví, v čem je pravá podstata vlastnění?*“. Odpovědí je, že každý, i ten nejchudší člověk, je majitelem nějakého majetku. V tomto případě však záleží na majetnickém způsobu života.⁸¹

Vlastnění nabylo v dnešní době nejvyšší možnou hodnotu. Lidé dnes netouží uchovávat staré předměty a využívat je co možná nejdéle, ale zcela jednoduše chtějí věci vyměňovat stále za nové. Toto popisuje Erich Fromm ve svém tvrzení jako „*nové je krásné*“, znamená, musíme vyměňovat neustále věci za nové a tím udržovat ten nechvalný koloběh spotřebního nakupování.⁸² V neustálém obměňování věcí nemusí hlavní roli sehrávat pouze věci materiálního charakteru,

⁷⁹ Fromm, Erich. *Mít nebo být*. Praha: Naše vojsko, 1992, s. 52.

⁸⁰ Tamtéž

⁸¹ Tamtéž.

⁸² Tamtéž, s. 60.

ale také vášně a stimuly. Člověk má ve svém životě mnoho příležitostí, které mu nabízejí prožívat nové zážitky, které ho odlišují od ostatních lidí, nebo mu samotnému dodávají pocit sebejistoty a moci. Podle mého názoru je intenzita tužby po nových prožitcích součástí charakteru člověka. Jednoduše řečeno, někdo má potřebu zažívat vzrušení a vášně intenzivněji, může jít o způsob jeho ujištění, že žije a tento život se snaží prožívat. Jiný člověk dokáže touhy po vzrušení potlačit nebo se u něj ani nevyskytují.

Způsob vlastnění popisuje Erich Fromm značně kriticky. Naději v tak zvrácené společnosti vidí v mladé generaci. Trochu zjednodušeněji zde uvedu příklad, který vystihuje Frommův nástin vlastnění u mladé generace. Mladí lidé často zkoušejí nové věci, podnikají dlouhé cesty a jejich vlastní cíle nejsou mnohdy dopředu vytyčeny. Jejich počáteční životní cesta je orientována na hledání sebe sama, nikoliv na hromadění a egoismus, proto je prozatím ani nezajímá, zda jim jejich dobré skutky bude někdo oplácet, nebo budou vlastnit víc oproti ostatním. Ovšem v tomto kontextu někteří odborníci tvrdí, že právě toto chování je důsledkem sobectví. Může se jednat právě o nevědomou nenasytlost po zážitcích, která z člověka může udělat bytost netolerantní k druhým, egoistického jedince, který je zaměřen pouze na svůj vlastní život bez ohledu na prosperitu ostatních i celé společnosti. Můžeme pozorovat, že orientace na vlastnictví je složitý jev, který lze nacházet snadno ve všech etapách života. Lze jej pozorovat jak v dětství a dospívání, tak v pozdějším věku.

3.10. FROMMOVA KONCEPCE VLASTNĚNÍ

Člověk je ve svém životě aktivním činitelem, který něco vytváří, buduje, vyrábí, zkrátka vynakládá fyzickou energii, díky které chce dosáhnout výsledného produktu. Erich Fromm hovoří o aktivní dimenzi člověka, která má za výsledný produkt věci, jimiž je člověk ve svém životě obklopen.⁸³ Postupný vývoj lidské civilizace je důkazem toho, že člověk je stávajícím jádrem, jež je obklopeno stále vzrůstajícím počtem věcí. Je to však on sám, kdo je vytváří, produkuje a spotřebovává. Vlastnění je modus, který vytvořila společnost. Jedná se o souhrn pocitů, které se vztahují k určitému objektu. Pocity, které modus vlastnění u

⁸³ Fromm, Erich. *Umění být*. Praha: Portál, 2016, s. 106.

člověka vyvolává, jsou obecný, společensky stanovený princip prožívání. My věříme, že věci jsou pouze takové, jaké je vidíme a co o nich víme. Nevěříme a mnohdy ani uvěřit nechceme, že společnost v nás utváří pocity, které z určité věci máme, a dokáží námi jednoduše manipulovat.⁸⁴ To znamená, že společnost přesně ví, jak mají určité věci prezentovat tak, abychom se chtěli stát jejich vlastníkem a zároveň ji prožívat takovým způsobem, abychom ji chtěli znovu.

Člověk je přirozeně vybaven genetickými předpoklady, které mu slouží k přežití a zachování svého druhu. Jedná se především o jednotlivé smysly. Člověk dnes ale nevyužívá například sluch pouze k obraně, ale k takzvanému naslouchání, které neslouží jako biologická nutnost, naopak se jedná o bezúčelnou součást chování a je zároveň součástí tvůrčí, či jiné odezvy u člověka. Jedná-li se o ostatní smysly, může člověk zažívat uspokojení v rámci chuťových zážitků, vůní a ostatních různorodých vjemů.⁸⁵ Díky těmto koncepcím chce Erich Fromm dokázat rozdíl mezi jednáním na základě vrozených tendencí u člověka (pudových) a jednáním čistě produktivním. Pokud se jednoduchým pozorováním zaměříme na každodenní život lidí, můžeme sledovat, že jednání na základě pudových charakteristik se objevuje v mnohem menší míře než chování zaměřené na produkci.

Orientace na produkci má za následek nespočet věcí, kterými je člověk obklopen. Byť se člověk může z velké části spolupodílet na jejich vytváření, u většiny těchto věcí není jejich výrobcem, přestože se za něj může často vydávat. Mnoho věcí se dnes vyrábí pomocí strojů a člověk je potřeba pouze k jejich obsluze. Výroba věcí pomocí těchto strojů znamená usnadnění, možná i zkvalitnění práce, při které lidé nemusí využívat svoji kreativitu, či zapojovat složitější mentální procesy. Některé lidské aktivity, k jejichž naučení je potřeba značné přemýšlení, se nakonec mohou stát zautomatizovaným konáním, jež v důsledku nevede k rozvoji myšlení, ale naopak ke stagnaci. V dnešní době se stále vyskytují povolání, která se bez určitého druhu inteligence či zručnosti neobejdou. Patří k nim například doktoři.

Člověk dnes využívá složité myšlenkové pochody jen velmi málo. Veškeré kognitivní procesy utlumovány, a přestože je dnešní společnost výsledkem opravdového pokroku jak ve vzdělávání, tak po technické stránce, je pozadu oproti dávné primitivní společnosti. Slovem pozadu nemyslím pokrokově nebo vývojově,

⁸⁴ Fromm, Erich. *Mít nebo být*. Praha: Naše vojsko, 1992, s. 67.

⁸⁵ Tamtéž, s. 107.

ale po úvahové, filozofické a tvůrčí stránce. Tam, kde neexistovala technika a stroje, muselo být využito pouze lidského myšlení a nápadů k vytvoření produktu. Pokud budeme hovořit o komunikaci mezi lidmi, nebyla nikdy snazší a dostupnější než v dnešní kybernetické době, ale vytratila se potřeba komunikovat „tváří v tvář“. Stejně tak ve vzdělávání a jeho dostupnosti můžeme pozorovat znatelně velký pokrok, ale opravdu dnešní systém vzdělávání přispívá k růstu myšlení a aktivní představivosti?⁸⁶ Erich Fromm také dodává, že v souvislosti se vzděláváním mají lidé chybné mínění. Stále jsou utvrzováni v domněnce, že s vyšším vzděláním se současně zvyšují i intelektuální dovednosti. Největšího rozvoje svého intelektuálního potenciálu dosahujeme tehdy, když se snažíme problém vyřešit vlastními silami a vlastním pozorováním. V souvislosti s tímto tvrzením je i klamavá představa o obecně vyšší inteligenci u lidí, kteří dosáhli univerzitního vzdělání. Tento výrok by se dal vyložit snad i tak, že dnešní společnost a způsob jejího vzdělávání je spíše degradující. Pro žáky, kteří studují v dnešní kybernetické době, je stále větším problémem nevyužívat pomůcky, které zjednodušují proces učení. Stejně tak i pracující jedinec, pokud nevyužívá strojů a moderních prostředků ve svém každodenním životě, může pociťovat bezmoc. Člověk je na moderní technice a strojích závislý, obklopují ho všude a tuto skutečnost nemůže nijak ovlivnit. Člověk má stále větší potřebu sdělovat ostatním lidem, že on sám vyrobil danou věc, ale neuvědomuje si, že k její výrobě potřeboval nástroje, které vyrobil zase někdo jiný. Má sklony k tomu, aby si neustále přivlastňoval věci, kterými je obklopen, byť tyto věci nejsou ve skutečnosti výsledkem jeho vlastní tvorby. Dnešní člověk a jeho identita jsou závislé na tom, co vlastní. Člověk je tedy orientován na Mít. Každý den potřebuje využívat věci, které jej obklopují, neustále je získávat a obklopovat se jimi, protože mu přináší pocit uspokojení. Nezabývá se tím, co skutečně potřebuje a kdo skutečně je. Nezabývá se ani pravou podstatou věcí, primární je pro něj především kvantita. Jak tvrdí Erich Fromm ve svých publikacích „*Člověk touží stále mít, přitom by měl především být*“.⁸⁷

⁸⁶ Illich, Ivan. *Odškolení společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2001.

⁸⁷ Fromm, Erich. *Mít nebo být*. Praha: Naše vojsko, 1992

4. KONCEPCE VÝCHOVY V PODÁNÍ ERICHA FROMMA

Není jednoduché jednoznačně definovat pojem výchova. V podání Ericha Fromma se jedná o postupný růst individua ve smyslu emocionálním, fyzickém i mentálním. Tento růst je vždy řízen autoritou. Autorita se však řídí svými charakterovými vlastnostmi a vlivem společnosti. Výchova jedince by měla mít jasně dané cíle, které je třeba postupně naplňovat. S růstem člověka a jeho směřováním v životě se objevuje dvojitá ovlivnění. Vliv na všestranný vývoj člověka má z části jeho vlastní Já a společnost. Člověk je živočich a díky výchově dochází k jeho zespolečnění. Jedná se o nejbezpečnějšího živočicha při narození, jelikož právě člověk je nejvíce závislý na svém pečovateli. Co se týče chování, je zcela závislý na procesu učení, který ho provází celý život, pouze instinkty, které mu stačily v raném stádiu dětství již nestačí. S postupným růstem individualizace a vlivem výchovy roste u člověka osamělost. Neustále jsou na něj kladeny velké nároky z hlediska autority a velmi často se stává, že na sebe v jeho vnímání a chápání světa působí určité rozpory, které společnost a ostatní lidé transformují. Tyto stavy u člověka mají za následek pocity osamělosti a izolovanosti, která je více než typická pro život v moderní společnosti.

Budeme-li uvažovat o výchově, musíme vzít v úvahu také pojem člověka a životní smysl.⁸⁸ Společnost a jednotlivé kultury v ní mají předem vytvořený systém fungování, díky kterému může člověk dojít k vnitřnímu uspokojení. A pokud se budeme bavit o životním smyslu člověka, není to právě pocit štěstí a uspokojení? Společnost má zcela jasná, avšak nevyřčená očekávání od každého jedince a v souvislosti s tím je také jedinec vychováván, aby splnil to, co se po něm žádá. Erich Fromm v tomto případě hovoří o vzdávání se vlastního Já. Jedná se o proces, který probíhá v rámci osamostatnění a odtržení se od primárního zdroje. Tento proces je naprosto běžný v souvislosti s výchovou. Navíc si člověk začíná postupně uvědomovat, že není součástí přírody, ale naopak ji začal přesahovat. Pokud člověk není ochoten vzdát se svého Já, hovoří se o neuroticismu.

⁸⁸ Strouhal, Martin. *Teorie výchovy: k vybraným problémům a perspektivám jedné pedagogické disciplíny*. Praha: Grada Publishing, 2013, s. 13.

4.1. LÁSKA JAKO ELEMENT VÝCHOVY

V úvodu této kapitoly se zaměřuji na děti jako důležitou část naší populace, která je závislejší na výchově než kterákoliv jiná věková skupina. S výchovou se pojí láska a právě ta se stává nejdůležitějším aspektem v životě člověka. Přítomnost lásky je nepostradatelná. Každý člověk v sobě nese lásku a my ho skrze ni dokážeme objektivně posuzovat a odhalit, jakým člověkem ve svém nitru skutečně dokáže být. Ke konceptu lásky se pojí i pojednání o vztahu, neboť vztah, jenž člověk prožívá k věci či k druhé osobě, je obrazem jeho skutečného individuálního života, který odpovídá objektu jeho vůle.⁸⁹

Dítě je těsně po narození nesamostatné individuum, které zatím není zcela odloučeno od matky. Je schopno vnímat první součásti existence, které na něj působí a začíná si je postupně uvědomovat. Matku považuje za zdroj, který uspokojuje jeho potřeby. Tento přetrvávající stav u dítěte je podle Sigmunda Freuda považován za narcistický.⁹⁰ Pro všeobecné pojetí ve vztahu k dítěti platí, že jej milujeme a opečováváme mnohem více než dospělého jedince. Dítě si tuto skutečnost uvědomuje, ovšem neuvědomuje si, proč je tolik milováno, snad jen proto, že existuje. Je milováno pro svou drobnost, nevinnost a bezmocnost, zkrátka protože je stále společností „nepopsané“.⁹¹

Tím se dostáváme k úplně jiné, přívětivější stránce člověka. Nechci zde tvrdit, že pokud se jedná o vztah k dítěti, jde vždy o pouze milujícího pečovatele. Známe mnoho případů využívání lidské agrese vůči dětem, k tomuto tématu se zde také později v krátkosti vyjádřím. Ovšem je důležité poznamenat, jak může dítě ovlivnit pozitivní stránku u člověka. Dosud jsem popisovala zejména zaujatost člověka vlastním uspokojováním potřeb, touhou po moci a směřování k módu vlastnění. Nyní chci zmínit, že ve vztahu k dítěti není v první řadě uspokojení vlastní osoby, nýbrž uspokojení potřeb dítěte. Tento proces není naučený, ale zcela automatický. Pro člověka je to vyjma fáze zamilovanosti životní etapa, ve které je mnohem příjemnější a uspokojivější dávat než přijímat.

⁸⁹ Fromm, Erich. *Umění milovat*. Praha: Portál, 2015, s. 35.

⁹⁰ Tamtéž, s. 45.

⁹¹ Jean Jack Rousseau popisuje dítě jako nepopsaný list papíru, tedy bez jakýchkoliv zásahů společnosti, dítě je čisté, připraveno získávat zkušenosti.

U výchovy dítěte jsou rozlišeny role otce a matky. Matka je pečovatelský, který uspokojuje potřeby dítěte a stará se o jeho bezpečí. Otec je ten, který nastoluje zákon, pořádek a pomalu připravuje dítě na problémy, se kterými se bude v životě potýkat. Právě v této fázi rozdělování rolí ve výchově, které jsou taktéž zautomatizované, se mohou vyskytovat závažné problémy. Pokud jeden z rodičů správně neplní svoji roli, neúčastní se jí nebo se této role dokonce úplně vzdá, může být vytvořen základ pro vznik neuróz. Výchova s sebou nese mnoho obav a otázek, na které si dítě neumí samo odpovědět. Největší obavy v něm vyvolávají právě rodiče, a to tehdy, pokud se dětem se svými obavami svěřují. Stejně tak začíná dítě v procesu výchovy poznávat první náznaky autoritářství. Nachází se stále v roli bezmocného a malého stvoření. V této souvislosti je souhlas a přizpůsobení se rodičovským příkazům nezbytností. V dítěti se postupně začíná utvářet konformita, která má s postupem času za následek přejímání názorů společnosti a přisvojování si všech jejích zvyků. Podřízenost vůči společnosti je také výsledkem postupného odloučení se od rodičů a následného pocíťování samoty a nejistoty.

Zmiňovala jsem, že láska je proces, při kterém se člověk snad poprvé ve svém životě orientuje na uspokojování potřeb někoho jiného, nikoliv na své vlastní. Lásku je však možné prožívat také formou vlastnění. Láska jako element výchovy může značně omezovat dítě, ať už z hlediska jeho neustálé kontroly, přivlastňování či neustálého ovlivňování vlastních názorů dítěte.

Téma lásky jako elementu výchovy ve mně vyvolává řadu otázek. Jak v historické perspektivě, tak v dnešní moderní době se můžeme setkávat i s řadou případů, u kterých ve výchově dochází k týrání či zanedbávání dítěte. V tomto ohledu se jedná v hlavní míře o patologie v člověku, díky kterým nejedná v tomto přirozeném procesu (výchově dítěte) na základě pudů. Ve spojitosti s tím se Erich Fromm ve své publikaci *Umění milovat* zmiňuje, že je dnes pouhou výjimkou, pokud existují opravdu milující rodiče.⁹² Ve vztahu k dítěti existuje značná jistota lásky. K vysvětlení tohoto jevu použiji příklad manželství, ve kterém se jistota projevuje velmi výrazně. Zamilovanost, která prostupovala oběma partnery v období „dobývání“ jeden druhého, s sebou nesla potřebu dávat a objevovat (u Ericha Fromma tedy prožívání vztahu v módu Být). Po získání nároku jeden na druhého, jinak řečeno také „zasmluvnění“, se láska stala jistotou, kterou již není potřeba dále

⁹² Tamtéž, s. 45.

dobývat. Dítě i rodič ví, že jejich láska je automatická. I když dítě bude trestáno a vychovááno velmi autoritářskou výchovou, bude svého rodiče přesto milovat. Stejně tak, když bude dítě neposlušné, rodič ho jen proto nepřestane mít rád. Rodič si tedy nemusí lásku dítěte složitým způsobem získávat.

Dítě je také schopno vnímat vytrácení se touhy mezi rodiči. Tato touha se proměnila ve chtivost a zájem o to, co ten druhý vlastní. Zde si pokládám otázku, potřebuje společnost manželství? Mnoho autorů se již zabývá bagatelizací⁹³ primární funkce rodiny. Tradiční rodina a její poslání jsou nyní viditelně transformovány.⁹⁴ Člověk žijící v dnešní moderní době je izolovanější, dezintegrovaný a vnitřně nestabilní, což se odráží velmi zřetelně i v jeho rodinném životě. Cílená orientace je zaměřena k dosažení zisku a moci, přičemž spolu s dalšími negativními úkazy společnosti se výsledné chování odráží ve výchově a utváření osobnosti.⁹⁵ Dle zkoumání a jednoduchého pozorování se stále zvyšuje věk, ve kterém lidé zakládají rodiny i v oblasti plánování sňatku.⁹⁶ Poslání rodiny, kterým je vnitřní pouto, útočiště a opora, pomalu klesá a hlavní roli v této oblasti začínají mít vrstevnické skupiny.^{97 98}

4.2. KONCEPT VÝCHOVY V SOUČASNOSTI A VÝCHOVNÉ IDEÁLY

Z historického hlediska existovalo v oblasti pedagogiky a filozofie mnoho směrů, které se zabývaly výchovou člověka v kontextu výchovy a sebevýchovy. Jaké jevy a proč utvářejí osobnost člověka a jakým způsobem na něj působí okolí. Výchova patří k jedné z nejstarších a nejdůležitějších součástí v životě člověka. Výchova zahrnuje několik představ o tom, jak prosperujícím způsobem zachovat existenci lidstva. Pomocí harmonie, vzorů, výchovných ideálů v dané kulturní a historické

⁹³ Zjednodušování či podceňování.

⁹⁴ Helus, Zdeněk. *Odkázanost člověka na edukaci – aktualizující se téma pedagogické zodpovědnosti*. Časopis pedagogika, 2002, č. 1, s. 1–3.

⁹⁵ Kraus, Blahoslav & Poláčková, Věra. *Člověk-prostředí-výchova*. Brno: Paido, 2001.

⁹⁶ Janiš, Kamil. *Vize manželství u středoškolské mládeže*. In sociální analýza mládeže ve východočeském regionu, č. 4. Hradec Králové: Líp, 2002.

⁹⁷ Kraus, Blahoslav. *Jakými problémy žije současná středoškolská mládež?* In VI. Konference České asociace pedagogického výzkumu. České Budějovice: PF JU, 1998, s. 193–198.

⁹⁸ Kraus, Blahoslav. *Sociální analýza mládeže*. In SOCIALIA 2002: K sociální analýze mládeže Hradec Králové: Gaudeamus, 2002, s. 6–14.

etapě pro určitou společnost chce systém dosáhnout výchovy všestranně rozvinutého, vyspělého, racionálně a kriticky smýšlejícího člověka. Výsledkem výchovy bude myšlení a chování, které je dáno výchovnými ideály. Z již zmíněného pojetí historického hlediska vzhledem k výchově, je nutné hovořit také o Sokratovské ryzi antického samomyslného sebevědomí. To znamená, že člověk si musí především uvědomit, že není Bůh a následkem toho se bude snažit o poznání sebe samého. Nedisponuje neomezenou mocí, ani hranicemi bytí. Uvědomování si člověka, že není Bůh, ani žádná jeho součást, mu přináší možnosti ke splnění zcela běžného lidského úkolu (stát se nezávislým člověkem). Podstatou tohoto úkolu je *megalopsychia*, tedy *velkomyslnost*.⁹⁹

Úkolem výchovy je správné bytí ve světě, jedná se také lidskost bytí, což znamená prožívání své vlastní existenci. Podle Ericha Fromma musíme být přítomni, živě existovat a neustále se rozvíjet.¹⁰⁰ Výchova není a ani nemá být jednoduchým procesem. Tato skutečnost mě nutí zamýšlet se nad pojmem sebevýchovy. Erich Fromm ve své publikaci zmiňuje, že aby člověk dokázal správně porozumět svým projevům chování, musí se vcítit do svých myšlenek, které se mu vpravují do mysli a vyhodnotit, jakou podstatu v sobě zahrnují.¹⁰¹ Toto procit'ování je projevem téže osobnosti člověka a jeho výchovných výsledků, které se projevují v lidském chování, myšlení, celkovém jednání a rozhodování.

Výsledkem výchovy se později stává celkové fungování společnosti. Tedy kooperace lidí, kterou ovlivňuje právě výchova, se ve výsledku stává kooperací celé společnosti. Výchova ovlivňuje jisté tendence člověka, které určují, jakým způsobem bude z hlediska vlastní iniciativy rozmýšlet, jednat a rozhodovat se. Znamená to tedy celkové ubírání se člověka určitým směrem ve svém životě. Vhodná otázka, která je kladena k tématu podstaty výchovy a je také hodna k důkladnému zkoumání, je pohled na výchovu z hlediska kontextu filozofie. Otázky, které jsou k tomuto tématu vyjadřovány, se týkají zejména podstaty výchovy člověka, tedy proč má být člověk vůbec vychováván. Neměl by člověk naopak „vyrůst“ nebo vychovat pouze sám sebe? Proč je tedy důležité vychovávat druhého člověka?¹⁰² Člověk je vzhledem k výchově součástí důležitého procesu, jehož

⁹⁹ Patočka, Jan. *Filozofie výchovy*. Praha: Pedagogická fakulta UK, 1997.

¹⁰⁰ Fromm, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Svoboda, 1967.

¹⁰¹ Fromm, Erich. *Umění být*. Praha: Portál, 2016.

¹⁰² Michálek, Jiří. *Topologie výchovy: místo výchovy v životě člověka*. Praha: Oikoymenh, 1995.

předmětem je sebepoznávání a sebehledání. Dalo by se říci, že se jedná v podstatě o druh sebevýchovy. Ovšem podstata důležitosti ve výchově druhého člověka tkví především v inspiraci autoritami, které mají dostatečné zkušenosti a dokáží ve vychovávaném probudit možnou seberealizaci a správnou životní cestu. Každá bytost se podílí na formování života bytostí druhé.¹⁰³

Přestože známe obecně platné zásady výchovy, není možné je zcela jasně a všechny definovat. Můžeme jen potvrdit, že výchovné záměry, které se dostávají do určitého společenského směru, vycházejí z kontextu, jakých výchovných a společných cílů potřebuje společnost dosáhnout. To jsou základní otázky, které nám mohou posloužit k formulaci cílů výchovy.¹⁰⁴

Pokud budeme hovořit o časové rovině, je výchova zaměřena na budoucnost směrem ke „zlepšení“ situace ve světě, inovaci a růstu společnosti. Ovšem naplnění smyslu výchovy není možné bez minulosti. Opíráme se o historické základy výchovy a přejímáme ty, které jsou ku prospěchu společnosti a mohou se stát předmětem inovace. V souladu s tímto tvrzením ovšem musím konstatovat, že postupem času a spolu s vývojem společnosti mohou být výchovné tendence často dezintegrovány. I skrze toto tvrzení uvažuji, zda ještě existují takové výchovné tendence, které jsou naprosto shodné s těmi původními.

4.3. ODPOVĚDNOST VE VÝCHOVĚ

Výchova v sobě zahrnuje několik důležitých pojmů, které je nutné zmínit. Jedním z nich je právě odpovědnost. Jedná se o přirozenou odpověď člověka na určitý podnět, který vychází zvenčí. Zde se objevuje jistá diferenciacce, která je obsažena ve volbě metody, způsobu a připravenosti řešit následky svých vlastních činů. Jedinec je odpovědnější, jedná-li s ohledem na své morální zásady. Je tak připraven převzít zodpovědnost za své vlastní činy a pomocí podrobného zvážení možností dále jednat.¹⁰⁵ Člověk jedná odpovědně, pokud se v případě svého rozhodování cítí svobodně. To znamená, pokud situace vyžaduje svobodu volby. Tuto svobodu volby ale značně kritizuje Erich Fromm. Díky experimentům, zaměřujícím se na

¹⁰³ Fink, Eugen. *Erziehungswissenschaft und Lebenslehre*. Freiburg: Verlag Rombach, 1970.

¹⁰⁴ Kraus, Blahoslav & Poláčková, Věra. *Člověk-prostředí-výchova*. Brno: Paido, 2001.

¹⁰⁵ Williams, Garrath. *Internet Encyclopedia of Philosophy* [online]. 2009 [cit. 2020-07-17]. Responsibility. Dostupné z: <https://www.iep.utm.edu/responsi/>

svobodu myšlení a uvažování jedince, došel k výsledkům, které potvrzují omezenost volby a dalších psychických fenoménů. Tato omezenost je opět důsledkem vlivu společnosti. Jedinec je přesvědčen, že jeho rozhodování vzniká pouze na základě vlastního myšlení. Ve skutečnosti jsou veškeré myšlenky vnucené zvenčí, nejsou to naše původní myšlenky, které byly vykonstruované hlubším uvažováním, ale jedná se pouze o přejatost. Jsme odpovědni pouze v takovém rozsahu, jaký nám určuje vnější okolí.

Jedinec, který je vychováván, je závislý na rozhodování a pojmání jevů vychovatele, vrstevnických skupin a celé společnosti. V první fázi života, jak jsem již zmiňovala v předchozích kapitolách, je dítě bez jakýchkoliv zážitků, inspirace a objektivního pohledu na svět. Jeho myšlení a kritika je do značné míry závislá na vychovateli, ovšem postupem času si utváří své vlastní názory a začíná vnímat určitý kontrast uvnitř sebe a pociťovat rozpor ve svém vlastním myšlení. Tímto chci upozornit na banalitu odpovědnosti ve výchově, která vyvstává ze strany rodiče či vychovatele. Erich Fromm uvádí příklad pětiletého dítěte, kterému jsou matkou vnucovány myšlenky o upřímnosti, lásce a přátelství, přičemž ve skutečnosti je matka dítěte bezcitná, chladná a lhostejná. Dalším takovým příkladem může být nevěra ze jednoho z rodičů, přičemž dítě je nimi stále přesvědčováno o pravé lásce, důležitosti manželství a bezchybném vztahu. V tomto stavu dítě pociťuje velmi silný vnitřní boj mezi chápáním a myšlenkami. Nezbývá mu však nic jiného, než názory rodiče přijmout za své a bezmezně jim důvěřovat. Nakonec tyto představy přejímá a považuje za své vlastní a ztrácí možnost kriticky uvažovat.¹⁰⁶ Oslabuje se tedy pozice odpovědnosti ve výchově, která je závislá na tom, jak podáváme informace dítěti a jaké ve skutečnosti jsou. Erich Fromm však zmiňuje, že původní smysl pro odpovědnost je zraňován v dětství po několik generací a zatím stále není možnost k nápravě tohoto problému.

4.4. KULTURA VE VÝCHOVĚ

Samotný pojem kultura je téma, které lze uchopit velmi široce. Je třeba jej konkretizovat a vysvětlit, co pojem kultura znamenal v souvislosti s výchovou v nedávné historii. Téma kultury se stalo předmětem zkoumání od poloviny 20.

¹⁰⁶ Fromm, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993, s. 104.

století. Je ale třeba zmínit, že se jím jednodušeji zabývali autoři v rámci společnosti i institucí mnohem dříve. Co se týče člověka a moderní společnosti, procházel tento termín značnou krizí. Moderní člověk již nedokáže kulturu rozvíjet patřičným směrem pro blaho společnosti, dokonce se může jevit, že pojmům jako je kultura, pospolitost a hodnoty již moderní člověk vůbec nerozumí.¹⁰⁷ Podle Ericha Fromma by se jednalo o zkaženost člověka v rámci nových technologií a strojů, díky kterým se jedinec okrádá o své vlastní úsilí v myšlení, pokroku a dovednostech, či rozvíjení kultury. Jeho slova, která se vztahují k pojmu kultura, nejsou vztahována pouze k omezování lidské tvorby, či rozvíjení kultury obecně, ale také k lidské vlastnosti, kterou je sobeckost. Kultura je podle Ericha Fromma sobeckostí doslova promořena.¹⁰⁸

Kultura se vyznačuje několika základními rysy, které jsou součástí úpadku moderní doby.¹⁰⁹ Jedná se o rovnováhu duchovních a hmotných hodnot. Postrádá se však úsilí k dosažení ideálů a naopak se vyzvedává schopnost ovládat přírodu, což nakonec vyústilo v mravní povinnosti. Kultura se vyznačuje soudržností společnosti a jejím spořádaným životem. Kulturní je právě ta společnost, která chápe a respektuje význam soudržnosti, tedy význam celku.¹¹⁰ Jak ale pohlížet na kulturu, v níž je člověk zkažen? S touto otázkou bych chtěla propojit uvažování o pojmu sebeláska. Vedlejším faktorem sebelásky může být láska či nenávisť vůči ostatním.¹¹¹ Zde narážím na dva zřetelné protiklady lásku a nenávisť. Jednoduše se jedná o dva zcela rozlišné jevy, které jsou ale na sobě ve velké míře závislé. Tvzení, že člověk pociťuje vysokou potřebu sebelásky a přitom nedokáže milovat druhé, je nepravdivé. Zde platí, že pokud člověk pociťuje vysokou úroveň sebelásky, je schopen milovat i ostatní. Člověk, který nenávidí společnost a všechny lidi v ní, není schopen milovat ani sám sebe, protože i on je člen společnosti a lidská bytost, stejně jako ostatní. Zde je na místě položit si otázku, v jaké míře jsme schopni fungovat v harmonickém „vztahu“ vůči ostatním lidem? To znamená, zdali

¹⁰⁷ Strouhal, Martin. *Teorie výchovy: k vybraným problémům a perspektivám jedné pedagogické disciplíny*. Praha: Grada Publishing, 2013, s. 134.

¹⁰⁸ Fromm, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Svoboda, 1967, s. 97.

¹⁰⁹ Huizinga, Johan. *Ve stínech zítřka*. Praha: Paseka, 2000.

¹¹⁰ Strouhal, Martin. *Teorie výchovy: k vybraným problémům a perspektivám jedné pedagogické disciplíny*. Praha: Grada Publishing, 2013, s. 134.

¹¹¹ Fromm, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Svoboda, 1967, s. 97.

převažuje ctnost či sebeláska a pokud u jedince převažuje sebeláska, totiž nesouměrný vztah vůči společnosti, mluvíme zde stále o kulturním člověku?

4.5. POJEM AUTORITÁŘSTVÍ V KONTEXTU VÝCHOVY

Vymezení pojmu autorita není zcela jednoznačné. Výsledkem je interference¹¹² pojmu mnoha různými předměty a vědními disciplínami. Matějček vysvětluje pojem autority jako vzájemný vztah zkušenějšího a zralejšího jedince vůči druhému, který potřebuje jistým způsobem pomocnou ruku v procesu nabírání zkušeností, vedení, oporu i uznání. Je důležité poznamenat, že podle Matějčka autorita nemusí být nositelem vyšší moci, či jakkoliv silnější. Stejně tak jedinec, který je na autoritě závislý, nemusí být slabší či bezmocný.¹¹³

Erich Fromm vnímá autoritu z úplně jiné perspektivy. Dle něj stojí autorita na vyšším žebříčku společenské struktury a ti, co se nachází nejnižší, jsou pouze jejími objekty.¹¹⁴ Veškerá pravidla a pojmání okolí nastoluje společnost, proto jsou na ústupu jednotlivé kompetence, kterými má skutečná autorita oplývat a postupně se stává autoritou pouze ten, kdo má větší moc a vyšší sociální postavení.¹¹⁵ Nemůžeme však tvrdit, že je člověk pouze autorita bez potřebných kompetencí. Ten, kdo dosáhl vyššího začlenění ve společnosti a dominuje mocí nad ostatními, musí ve svém životě v určité míře vybrané kompetence vlastnit, byť nejsou podstatným prvkem osobnosti. Zmíněné kompetence v sobě mohou zahrnovat například moudrost, sílu, odbornost, odvalu a další specifické rysy osobnosti. Pokud se tyto jednotlivé rysy vytrácí, autorita zaniká. Člověk, který dosáhl svým přirozeným bytím ve světě vysokého stupně integrace a vyspělosti, začíná působit jako přirozená autorita. Opačně si však člověk může získávat autoritu krutostí a jiným výhružným chováním, díky kterému si je schopen získat určitý stupeň autority, ale nejedná se o přirozenou cestu jejího dosahování.

¹¹² Interference v obecné terminologii znamená vzájemné ovlivňování.

¹¹³ Matějček, Zdeněk. & Dytrich, Zdeněk. *Jak a proč nás trápí děti*. Praha: Grada Publishing, 1997, s. 40.

¹¹⁴ Fromm, Erich. *Mít nebo být*. Praha: Naše vojsko, 1992, s. 36.

¹¹⁵ Tamtéž.

Autorita v sobě ukrývá nevědomé aspekty, projevující se silnou touhou ovládat druhé lidi. Děje se tak z důvodu osvobození člověka od primárního zdroje a následných pocitů osamělosti jeho ztráty. Člověk si potřebuje tuto ztrátu kompenzovat. Svou sílu, která je vztahována k vlastnímu Já, znovu částečně pociťuje pomocí vazby k sekundárnímu zdroji, tedy lidem jemu podřízeným.¹¹⁶ Z tohoto důvodu také Erich Fromm nazývá autoritu sadistou. Její nadvláda a podmanivý pocit moci je výsledkem sadistického chování člověka. Sadista doslova miluje ostatní lidi, protože nad nimi může prožívat pocity vlastní síly, která mu scházela ve stavu osvobození.

Autoritářství však podle Ericha Fromma obsahuje i prvky masochistického chování. Člověk, který je nositelem takového způsobu chování, se ustavičně snaží zbavit pocitů méněcennosti, osamělosti, bezcitnosti a bezvýznamnosti. Neumí prožívat podstatu bytí, neuvědomuje si svou vlastní podstatu osobnosti, je docela závislý na vnějším okolí. Život prožívá jako stav, který je výsledkem vlastní nekontrolovatelnosti.¹¹⁷

Stejně jako ostatní biologicky podmíněné tendence člověka je i touha po moci jednou z těchto vrozených dispozic. Autorita a sadisticky vrozené tendence jsou výrazným jevem ve výchově. U rodičů je tento směr uschován pod „přirozeným“ zájmem o dítě. Dítě je omezováno autoritou ve svém vlastním prosazování. Rodič nechce zažívat stav, ve kterém by dítě zpochybňovalo jeho vlastní autoritu a tím oslabovalo jeho pozici silného jedince. Pokud se však stane, že se dítě rodiči vzepře, přichází tak o své vůdčí postavení a jeho hlavní snahou je získat si tuto pozici zpět.¹¹⁸

Protože dnešní společnost je tolik zaměřena na Mít, Touží i rodiče mít svou vlastní autoritu. Tento typ „milujícího“ člověka pouze omezuje a vlastní druhého. Stát se rodičem znamená pozvednout svoji autoritu na podstatně vyšší úroveň a potřebu udržet tento mocenský stav co nejdéle. Ve výchově musí být autorita uplatněná vždy, záleží jen na charakteru rodiče, zda je u něj autoritářství projevováno racionálním či iracionálním chováním. Racionální projevy autority napomáhají jedinci v jeho životním růstu a všestranném rozvoji osobnosti. Naproti tomu

¹¹⁶ Fromm, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993, s. 79.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 80.

¹¹⁸ Fromm, Erich. *Mít nebo být*. Praha: Naše vojsko, 1992, s. 38.

iracionální projevy autority jsou projevem síly až krutosti s cílem vykořisťovat jedince, kteří jsou vůdčí autoritě podřízeni.¹¹⁹

Dítě potřebuje výchovu, kde se nachází v hlavní roli autorita, jež prožívá život v modu Bytí. V případě, že by rodiče byli v tomto zaměření „vyvinutější“, prakticky by neexistoval rozdíl mezi autoritářskou a volnou výchovou. Oba tyto typy by mohly být v harmonii.

4.6. ANALÝZA POJMŮ MÍT A BÝT VE VÝCHOVĚ

Ve výchově je vždy obsažen proces Mít a Být, stejně tak jako v každodenní zkušenosti člověka. Proces Mít je u člověka, v moderní společnosti, naprosto běžným jevem. V předešlých kapitolách jsem zmiňovala jisté příklady, které poukazují na vzrůstající touhu po vlastnictví a nenasytosti. Obzvláště typická se tímto stává doba kapitalismu, soukromého vlastnictví, vykořisťování, nárůstu strojní výroby a razantní rozdíly ve společenském postavení. Každý jedinec by měl přistupovat k životu v modu Bytí. Tento způsob života bychom mohli nalézt dnes například u mnichů, jejichž smyslem života zajisté není vlastnit. Ovšem mistr Eckhart dokázal najít i v jejich životě touhu pro Mít, protože tvrdí, že i ten člověk, který touží něco vědět, nebo se naučit, se stává posedlým chtivostí něčeho.¹²⁰

Koncepce Ericha Fromma především v díle *Mít nebo být* velmi často obsahuje myšlenky, inspirované mistrem Eckahrtem. Dokonce se zabýval jeho osobností, jež kritizuje člověka, který pouze tím, že se snaží vzdělávat a získávat vědomosti, stává osobností posedlou chtivostí. Erich Fromm se zamýšlí nad otázkou, zda je tedy ideální ten člověk, který nic neví, a kdo takovým člověkem vůbec může být? Pokud tím myslel mistr Eckhart jedince hloupého, nevzdělaného a nekulturního, objevuje se zde názorový problém, že sám mistr Eckhart toužil vzdělávat nevzdělané a toužil po hlubokém poznávání, kterým se nikdy netajil.¹²¹ Výchova a vzdělávání by nemuselo patřit pouze k vlastnění vědomostí, přejímání cizích názorů, postojů a následně jejich považování za vlastní. Ne v případě, pokud se člověk bude snažit proniknout k samotným kořenům jevů a příčin věcí samotných.

¹¹⁹ Fromm, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993, s. 37.

¹²⁰ Fromm, Erich. *Mít nebo být*. Praha: Naše vojsko, 1992, s. 53.

¹²¹ Tamtéž.

Pokud jde o otázku víry,¹²² člověk musí žít v souladu se sebou samým, nikoliv pro sebe, neměl by žít ani pro víru, ani pro nikoho dalšího.¹²³ Pokud je rodič ve výchově zahleděn pouze do toho, co dítě má nebo co mu schází, není nic jiného než sobec, který vychovává dalšího sobce. Je nutné neuvažovat o tom, co dítě má, ale že to již má.

Dnešní společnost ovlivňuje výchovu snad v nejvyšší možné míře za poslední dekády let. Lidé uvažují jen nad tím, co mají dělat, kam směřovat výchovu dítěte, kde získat nejvhodnější prostředky pro výchovu, ale vůbec neuvažují o tom, kým doopravdy jsou oni sami. Kdo jsou jejich děti a jaké je jejich opravdové prožívání. A zde, i v tom nejjemnějším aktu, kdy se člověk stane rodičem, jsou ukryty pohnutky obsahující sobectví, nechvalné záměry, názory a především velmi jasná a vášnivá touha po vzdávání díky a odměnách.¹²⁴ Člověk potřebuje být chválen a oceňován za to, že je hoden být vychovatelem.

Mé přirovnání zde směřuje k jedinci, který je osamocen a potřebuje autoritu, ke které bude vzhlížet a snažit se konat s ohledem na budoucí zisk, odměnu a uznání. Autoritou zde míním celou společnost. Přestože by chtěl člověk vychovávat dítě určitým způsobem, který je v rozporu se společenským myšlením a názory, je nucen se těchto přání vzdát a přijímat pouze to, co je přijatelné společností jako autoritou. Stejně tak má dítě touhu po svém vlastním vyjádření, potřebuje přenést svá přání a způsob myšlení dál, ovšem pravdou je, že je od narození omezováno svým vychovatelem jako autoritou a tato omezení se stanou nezbytnou součástí jeho života. Nemůžeme očekávat, že se výchova bude v tomto ohledu měnit, protože vliv společnosti je tak silný, že směr lidského myšlení ovlivňuje až k nevědomé úrovni.

¹²² Již jsem zmiňovala postoj Ericha Fromma, který se stal ateistou, kvůli pocitu ovlivňování člověka církví a nutností věřit v něco, čemu nikdo v pravé podstatě nerozumí.

¹²³ Tamtéž.

¹²⁴ Tamtéž.

4.7. VÝCHOVA A JEJÍ PŘÍNOS PRO PEDAGOGIKU DLE ERICHA FROMMA

Tato kapitola bude zahrnovat rámcová východiska myšlení Ericha Fromma vzhledem k pedagogice. Součástí bude také inspirace směřovaná k výchovným ideálům, které mohou sloužit jako podklad pro zefektivnění edukačního procesu. Přestože se Erich Fromm nezabýval konkrétně výchovně vzdělávacími procesy, jeho práce je ovlivněna psychoanalytickým přístupem, který je v souvislosti s výchovou a vzděláváním podstatným směrem chápání ideologie člověka.

Výchova je u Ericha Fromma chápána jako možné, správné směřování dítěte ke svobodě. Podstatou je vedení a připoutání dítěte k vnějšímu okolí, které výchovným procesem prochází.¹²⁵ Bez procesu výchovy nemůžeme mluvit o všestranném a plnohodnotném vývoji člověka. Výchova v sobě zahrnuje konkrétní aspekty, které tento proces provází. Jsou to převážně procesy lidského myšlení, které ovlivňují mezilidské vztahy a jejich fungování, stále však nesmíme zapomínat ani na vztah k sobě samému.¹²⁶ V kontextu s vědními disciplínami, především s vývojovou psychologií a důkladným zkoumáním člověka od jeho narození, Erich Fromm postupně zjišťuje, že po narození a následně v prvních letech života dítěte nastává nejdůležitější období pro formování jeho charakteru. Dítě není možné maximálně vstřebávat a vysvětlovat si podněty, které k němu přicházejí z vnějšího okolí, potřebuje autoritu, která jej prvními léty života provází. Potřebuje ochranu, kterou mu dokáže poskytnout především rodiče, avšak primárním zdrojem bezpečí je zcela vždy pouze matka.¹²⁷ Rodina plní funkci nositele obecných hodnot a požadavků společnosti, které musí být prostřednictvím výchovy předány dítěti. Výchovné požadavky společnosti vzhledem k rodičům jsou jasné a zřetelné, avšak mnohdy nevyřčené. Rodiče své dítě vychovávají dle vlastních zkušeností, svých vlastních hodnot, inspirují se jejich vlastními vzory, přičemž všechny tyto jejich „vlastní“ myšlenky ovlivňují proces výchovy. Jsou výsledkem působení společnosti vzhledem k vychovávajícímu. Výchovné cíle, které jsou propagovány danou

¹²⁵ Fromm, Erich. *Umění milovat*. Praha: Portál, 2015.

¹²⁶ Erikson, H. Erik. *Childhood and Society*. New York: Norton and Co., 1963. Česky: Erikson, H. Erik. *Dětství a společnost*. Praha: Argo, 2002.

¹²⁷ Bowlby, John. *Vazba: teorie kvality raných vztahů mezi matkou a dítětem*. Praha: Portál, 2010.

společností, by se nemohly efektivně plnit bez výchovného procesu, kterým prochází jak děti, tak rodiče.¹²⁸

Každá rodina má jiné podmínky pro zabezpečení dítěte a jeho vzdělání. Sociální postavení, ve kterém se jednotlivá rodina nachází, značně ovlivňuje způsob výchovy dítěte. Přestože společnost zcela nevědomě zasazuje v lidech podnět k neustálé potřebě vlastnit, hromadit, získávat nové a toto nové obměňovat, stabilní hodnotové místo slouží k uspokojení někdy takových potřeb rodiny.¹²⁹ Uvědomování si těchto limitů ve výchovně-vzdělávacím procesu dítěte je velmi důležité pro rozvoj jeho motivace a stanovení reálných cílů jak dítěte, tak jeho rodičů.¹³⁰

4.8. MATEŘSKÝ A OTCOVSKÝ PRINCIP VE VÝCHOVĚ

O předmětu lásky a jejích formách jsem se již zmiňovala v předchozích kapitolách. Erich Fromm pojetí lásky věnoval značnou část práce a vysvětlil ji jak v modu vlastnickém orientace na Mít tak v módu Bytí. Protože se tato kapitola týká pojetí výchovy u Ericha Fromma a jejího přínosu v pedagogice, nechci vynechávat principy formující člověka v útlém věku, které se podílejí na jeho optimálním vývoji a jejichž byt' menší nedostatek či přebytek může v pozdějším věku působit negativně. Jedná se zejména jak o patologickém chování vůči okolí, tak v samotném nepříznivém rozvoji osobnosti jedince.

Každé dítě již od narození potřebuje určitý stupeň stimulace, jejímž zdrojem jsou rodiče. V prvních týdnech života je pro dítě důležitá především role matky. Ta je zdrojem bezpečí, jistoty a slouží k uspokojení základních potřeb pro život. Její hlas a vůni zná dítě dokonale, protože po celou dobu bylo její součástí, které se nechtělo vzdát. Později v období postupného růstu a širšího spektra vnímání okolí začíná dítě chápat roli otce. V souladu s tímto prožíváním a vnímáním obou rolí rodičů si

¹²⁸ Fromm, Erich. *Psychoanalyse und Ethic*. In *Gesammelte Werke II.*, Munchen, 1989.

¹²⁹ Harhaj, Milan. *Pedagogika Ericha Fromma*. In časopis *Pedagogika.sk* © 2016, roč. 11, 2020.

¹³⁰ Tamtéž.

dítě začne uvnitř sebe utvářet dva principy.¹³¹ První princip je mateřský, druhý otcovský.

Mateřský princip je charakteristický bezpodmínečnou láskou a přijetím. Jak jsem již uvedla, matka je na počátku pro dítě zásadním zdrojem všeho potřebného pro jeho optimální a zdravý rozvoj. Princip lásky je v této formě zcela automatický a dítě nepotřebuje usilovat o matčinu lásku. Podle dosavadních výzkumů není dítě v raném věku ani schopno milovat, záleží mu pouze na tom, aby ono samo bylo milováno okolím, především svými rodiči.¹³² Postupem času dítě poznává, na které jeho chování matka pozitivně reaguje a podle toho se ubírá i směr jeho chování.

Mužský vzor chování také naplňuje v dítěti potřebu lásky, ovšem prokládá jej povinnostmi, které by dítě mělo plnit. Neplnění povinností, které se od dítěte očekávají, může být provázeno negativní kritikou či tresty. Je ovšem velmi dobře známo, že negativní kritika může mít na dítě a jeho rozvoj velmi špatný vliv. Pokud je mužský vzor u dítěte utvářen optimálním způsobem, je dítě schopno dodržovat pravidla, plnit povinnosti a podávat co nejlepší výkon.

Z těchto tvrzení vyplývá, že zdravá a všestranně rozvinutá osobnost dítěte by měla v sobě zahrnovat jak princip matčin, tak otcův (tedy obě formy lásky).¹³³ Výsledkem principů vyskytujících se v osobnosti jedince se stává chování vůči vnějšímu okolí. Zralá láska k sobě a k ostatním odpovídá množství lásky, které dítě dostalo od matky. Naopak schopnost projevu vlastních názorů je výsledným principem od otce.¹³⁴ Bez mateřského principu by byl člověk ve výsledku nelidským edukátorem a bez otcovského principu by scházelo svědomí.¹³⁵ Oba tyto procesy ukotvené v dítěti představují komplementární část pro výchovu orientovanou humanistickým směrem tak, aby mohlo dítě optimálně růst a rozvíjet svoji osobnost.¹³⁶

¹³¹ Fromm, Erich. *Umění milovat*. Praha: Portál, 2015, s. 45.

¹³² Sullivan, Harry Stack. *The Interpersonal Theory of Psychiatry*. New York: W. W. Norton and Co., 1953.

¹³³ Fromm, Erich. *Umění milovat*. Praha: Portál, 2015.

¹³⁴ Harhaj, Milan. *Pedagogika Ericha Fromma*. In časopis *Pedagogika.sk* © 2016, roč. 11, 2020, s. 80.

¹³⁵ Tamtéž.

¹³⁶ Tamtéž.

Podle výzkumů, které jsem již v práci zmiňovala, dochází k postupnému růstu lidské agresivity, zapříčiněné různými faktory, jedním z nich je také možná absence zmíněných principů. Jedná se o nedostatečnou sebekontrolu, sobectví, potřebu okamžitého plnění přání dítěte, destruktivní chování vůči vrstevníkům a mnoho dalších typů negativního chování.¹³⁷ Erich Fromm ve svém bádání několikrát zmiňuje možné alternativy, jak tomuto chování předcházet. Je ovšem jasné, že pokud se má toto chování u člověka vyskytovat v co nejmenší míře, musíme se snažit o pozitivní formování charakteru člověka již od nejtělejšího věku. V edukační činnosti se může jednat o pozitivní zpětnou vazbu, důsledky prosociálního chování a atribuci pozitivních, navenek nenápadných vlastností.¹³⁸

4.9. OSAMĚLOST VE VÝCHOVĚ

Erich Fromm nazývá humanismus jako antropocentrický¹³⁹ z důvodu přesahování člověka nad veškerenstvím. Člověk se stal mírou všech věcí a skutečně nelze nalézt nic vyššího, vzdělanějšího, či mocnějšího než je sám člověk a jeho lidský svět.¹⁴⁰ Díky všem těmto daným aspektům, které představují dnešní moderní dobu, dokážeme odhalit v práci Ericha Fromma problém člověka související s modernizací světa. Člověk obklopený veškerou modernizací, stroji a technikou postrádá konstruktivní způsob prožívání života. Vybuodoval moderní svět, který slouží ke zjednodušení života všem lidem, ovšem samotný život se stal pro něj složitějším. Člověk je bytost společenská, ale modernizace začala jedince izolovat. Lidská osamělost je nevyhnutelný jev, který se objevuje v životě člověka zcela běžně a nekontrolovatelně bez ohledu na rozdíly ve společnosti.¹⁴¹ Osamělost se stala součástí lidské přirozenosti. Pokud je osamělost tolik prostoupena životem

¹³⁷ Tamtéž, s. 81.

¹³⁸ Tamtéž.

¹³⁹ Jinak také antropocentrismus znamená, že člověk je středem i konečným cílem světa včetně vesmíru.

¹⁴⁰ Tamtéž.

¹⁴¹ Rokach, Ami. & et al. *Cancer patients, their caregivers, and coping with loneliness*. Psychology, Health & Medicine., Vol. 18, No. 2, pp. 1–10.

každého jedince, existuje nějaké východisko, které by mohlo lidskou osamělost využít jako jev, jež by mohl určitým způsobem člověku prospívat?

V tomto kontextu je důležité si uvědomovat, že osamělost prostupuje člověka nezávisle na tom, zda je stále obklopen lidmi, nebo svůj život prožívá spíše izolovanějším způsobem. Jednoduše řečeno, pocit osamělosti může prožívat i člověk, který je každým dnem obklopen lidmi, které zná a rád s nimi tráví čas.¹⁴² Takový člověk může dokonce pocity osamělosti prožívat mnohem intenzivněji než člověk, který svůj čas tráví pouze sám se sebou.

Koncepcí Ericha Fromma tvrdí, že čím více se lidem dostává svobody a čím více o ni usilují, tím vyšší je u nich výskyt pocitů osamělosti.¹⁴³ Dnešní moderní doba je jasným příkladem toho, že osamělost může mít za následek značné psychické problémy. Člověk je sice propojen s lidmi díky technice, která disponuje především jednodušším způsobem komunikace, ovšem žádný hlubší význam pro něj tato komunikace nemá.

Na straně druhé však mnoho filozofů a psychologů pokládá osamělost za prospěšný stav, který u člověka podporuje růst sebevědomí, úctu, tvořivost, účinnou sebereflexi a efektivnější je především proces myšlení i učení.¹⁴⁴ Erich Fromm se nechával mnohdy inspirovat starověkými mysliteli, jako byl například Platón či Aristoteles. Právě u Aristotela si všiml jeho vlastních poznámek o osamělosti, přičemž Aristoteles tvrdil, že by měl člověk v tomto případě využít střední cestu. Neměl by být ani tolik osamocen, aby se u něj nemohly vyskytovat pocity izolace, ale naopak se stává potřeba osamělosti v některých případech nevyhnutelná a je cestou uvědomění si výše zmíněných aspektů člověka.¹⁴⁵ Erich Fromm byl přesvědčen, že by měl být vzdělávací systém obměněn, protože za vyšší míru negativní osamělosti, která je součástí moderní doby, může právě vzdělávací systém. Škola se musí snažit poskytnout dětem podmínky pro spolupráci a utváření přátelských vztahů. Měl by být kladen důraz na kooperaci a altruismus ve výuce, protože děti potřebují cítit přijetí svých vrstevníků a prožívat přátelství.¹⁴⁶ Zde se

¹⁴² Larson, Ray. *The solitary side of life: An examination of the time people spend alone from childhood to old age*. *Developmental Review*, Vol. 10, pp. 155–183, 1990.

¹⁴³ Zabihidan, S., & Shamshiri, B. *Erich Fromm's Perspective about Loneliness and Its Outcomes in Education*. 2019 <https://doi.org/10.22478/ufpb.2179-7137.2019v8n3.47577>.

¹⁴⁴ Heinrich, L. M., & Gullone, E. *The clinical significance of loneliness: A literature review*. *Clinical Psychology Review*, Vol. 26, No. 6, pp. 695–718, 2006.

¹⁴⁵ Zabihidan, S., & Shamshiri, B. *Erich Fromm's Perspective about Loneliness and Its Outcomes in Education*. 2019 <https://doi.org/10.22478/ufpb.2179-7137.2019v8n3.47577>.

¹⁴⁶ Tamtéž.

dostává do popředí také osamělost, jež disponuje kladným vlivem na člověka a potřebují ji prožívat také děti. Někteří zástupci existencialismu hovoří o soukromí jako o čase, který člověk věnuje pouze sám sobě, přemýšlí o svém bytí a vyhýbá se tak přílišnému nátlaku okolí.¹⁴⁷ Tato osamělost slouží k „regeneraci“ organismu a uvolnění myšlenek na úkor moderní společnosti, jež sebou přináší velké nároky na jedince a využívat i tento způsob

K řešení osamělosti u Ericha Fromma se člověk ubírá směrem podrobení se jinému člověku. Jedná se o možnost uspokojení vztahu vůči jiné osobě. Člověk se může bránit osamělosti tím způsobem, že se naplno podrobí jinému jedinci či celé společnosti. Na prvopočátku lidé toužili po svobodě, ovšem svoboda se pro ně později stala prostředkem k prožívání osamělosti či naprosté izolace.¹⁴⁸ Pojem svoboda u Ericha Fromma znamená samostatnost a individuální zodpovědnost jedince. Nesvoboda, jak ji občas Erich Fromm nazýval, může znamenat také únik před odpovědností. Ve výsledku je tedy pro člověka mnohem jednodušší podřídit se tlaku společnosti a jejím strukturám.

Nejde však o jediný princip, díky kterému se dokáže člověk zbavit osamělosti. Erich Fromm hovoří o spontánním vztahu člověka k přírodě. Tento typ oproštění se od osamělosti definuje Fromm jako: „*Druh vztahu, jehož nejvýznamnějšími projevy jsou láska a tvořivá práce a je zakotven v integraci včetně síly celé osobnosti, a proto pro něj platí stejné hranice jako pro vlastní růst*“¹⁴⁹. V tomto případě to znamená, že se dítě postupně odlučuje od veškerých vazeb, které zná a stává se samotným individuem. Vzrůstá u něj pocit izolovanosti a osamocení a vazby k ostatním lidem, které dosud znal, jsou zcela pozměněny. Pokud však v sobě dítě bude schopné rozvinout tvořivost a vnitřní sílu, může vést k novým a vzájemným navázáním vztahů ve světě.¹⁵⁰

Z tohoto tvrzení je patrné, jaký by měl být záměr ve výchově dítěte. Primární je snaha dopomoci dítěti k vyprodukování vnitřní síly a lásky, která jej bude usměrňovat vzhledem k soudržnosti jak s přírodou (nikoliv aby ji přesahoval, ale

¹⁴⁷ Nilsson, B. & Lindstrom, U. A. & Naden, D. *Is Loneliness a Psychological Dysfunction? A Literary Study of the Phenomenon of Loneliness*. Scandling Journal of Caring Sciences., Vol. 20, No. 1, pp. 93–101, 2006.

¹⁴⁸ Zabihidan, S. & Shamshiri, B. *Erich Fromm's Perspective about Loneliness and Its Outcomes in Education*. 2019 <https://doi.org/10.22478/ufpb.2179-7137.2019v8n3.47577>.

¹⁴⁹ Fromm, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993

¹⁵⁰ Tamtéž.

aby se stal její součástí), tak s ostatními jedinci. Bude mít za cíl kooperaci a společné prožívání, nikoliv vznik nadřazenosti a touhy po moci nad ostatními. Erich Fromm klade důraz na utváření těchto zmíněných tendencí právě v nejtělejší věku.

Podle několika výzkumů, týkajících se osamělosti u dětí, hrají ústřední roli spíše vrstevníci než rodina.¹⁵¹ Samozřejmě je role rodiny hlavním formujícím činitelem dítěte, ovšem míra osamocení, kterou dítě cítí například při vyloučení ze vztahů se svými vrstevníky, je velmi vysoká. V předchozích kapitolách jsem zmiňovala proces výchovy v módech Mít a Být. V souvislosti s izolovaností a osamělostí chci zmínit negativní dopady na dítě, které prožívá vývoj ve vlastnickém módu. Dítě je zahrnováno představami a myšlenkami, že je pro něj velmi důležitý neustálý přísun nových, hmotných věcí a ujišťování, že důležité je Mít (mít vědomosti, mít kamarády, mít vzdělání apod.). V této souvislosti existují výzkumy, které se zaměřovaly na důvody izolovanosti, osamělosti až depresivity u dětí. Drtivá většina výsledků těchto výzkumů udává, že děti velmi zřetelně pociťují situační (finanční) problémy.¹⁵² To znamená, že děti v útlém věku bývají ovlivněny například finanční situací rodičů, což může vyvolávat jak úzkost, tak deprese. Dítě by mělo být směřováno k tomu, aby dokázalo prožívat nejen vztahy, ale veškeré dění ve světě kolem něj v procesu Být.

Z tohoto tvrzení vyplývá, že děti jsou již od útlého věku vystavovány prožívání života v módu vlastnickém. Domnívám se, že se tak stalo z důvodu právě rozvoje moderních technologií a kybernetiky, která má na jedince již v útlém věku značný vliv. Stejně tak je to v případě vrstevnických skupin a jejich konkurenčního boje. Dítě touží být oceňováno a uctíváno ostatními vrstevníky, a to jej může výrazně motivovat. Pokud je naopak dítě vystavováno opakovaným posměškům svých vrstevníků, jeho motivace a tvůrčí aktivita klesá. Snižuje se taktéž dominantní síla, která je základem lidského vědomí a díky které se dítě snaží vyhýbat pocitům osamělosti a izolace. Podle Weisse dítě prožije emocionální či sociální osamělost alespoň jednou za život. V případě sociální osamělosti postrádá blízké vztahy se

¹⁵¹ Bogaerts, S., Vanheule, S. & Desmet, M. (2006). *Feeling of Subjective Emotional Loneliness: an Exploration of Attachment*. *Social Behavior and Personality*, 34, 797–812.

¹⁵² Peplau, L. A., & Perlman, D. (1979). *Blueprint for a Social Psychological Theory of Loneliness*. In M. Cook & G. Wilson (Eds.). *Love and Attraction*, s. 99–108. Oxford, England: Pergamon.

svými přáteli. V dalším případě, týkající se emoční osamělosti, dítě postrádá intimní připoutanost k jiné osobě.¹⁵³

Je zcela jisté, že škola má na dítě stejně zásadní vliv jako rodina. S tím souvisí vliv učitele na dítě. V předchozích kapitolách jsem zmiňovala potřebu (nebo také závislost) dítěte na primárním zdroji.¹⁵⁴ Takovou roli může mít v životě dítěte i učitel. Stává se tak v důsledku toho, že rodiče nejsou pro dítě dostatečně podporujícím zdrojem. Pokud v nějakém případě nastane konflikt mezi učitelem a žákem, povede tento stav k prohloubení osamělosti u dítěte.¹⁵⁵ Učitel si musí dávat pozor a rozeznávat příznaky vyskytující se osamělosti u dětí. Měl by umět přesvědčit děti, že osamělost je jev, který prostupuje životem každého jedince a musí ji tak umět využít správným způsobem. Učitelé by měli být dostatečně připraveni, aby dokázali vytvořit prostředí, které bude pro děti pozitivní a uspokojivé. Ovšem na tuto oblast ve vzdělávání není kladen takový důraz a dá se tvrdit, že je zanedbaná.¹⁵⁶ Konkurence mezi dětmi musí být omezována, naopak podstata přátelství a podpory mezi dětmi vyzdvihována.

Pokud ovšem učitel bude motivovat žáky, musí být motivovaný i on sám. A k tomu nepřispívá Frommův model společnosti. Podle něj je dnešní společnost zkažená a lidé se stávají prostředkem pro ostatní, aby jim posloužili k nějakému účelu. Každý člověk by měl sloužit pouze tak, aby to vedlo k rozvoji jeho vlastních sil. Člověk musí stát ve středu společnosti, ve které jsou veškeré institucionální, politické a ekonomické činnosti přizpůsobeny tak, aby pomáhaly naplnění cílů a pozitivnímu růstu člověka.¹⁵⁷ Chování celé společnosti je odrazem chování jedinců v ní. Pokud bude společnost pomáhat jedinci k naplnění jeho cílů a pozitivnímu růstu, odrazí se tato perspektiva i v celém fungování společnosti. Pomocí kritického myšlení se však domnívám, že tyto cíle nejsou naplněny a každá výchova jedince je koncipována tak, aby směřovala pouze ku prospěchu společnosti.

¹⁵³ Weiss, R. S. *Loneliness: The Experience of Emotional and Social Isolation*. The MIT Press, 1973.

¹⁵⁴ Erich Fromm považuje za primární zdroj také autoritu.

¹⁵⁵ Ami Rokach. *Correlates of Loneliness: Teachers, Students and Loneliness in School*. Bentham Science Publishers Ltd, 2016.

¹⁵⁶ Tamtéž.

¹⁵⁷ Funk, Rainer. *Erich Fromm*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994, s. 106.

4.10. VYUŽITÍ FROMMOVÝCH MYŠLENEK V RÁMCI PEDAGOGIKY

Dílo Ericha Fromma sice nepředstavuje ucelený kontext pedagogického systému, avšak požadavky na vzdělávání a výchovu dětí jak v rodině, tak v instituci jsou v jeho práci zcela patrné. Výchova dítěte musí především probíhat v souladu s požadavky nikoliv chtít Mít, ale chtít Být. U dítěte musí být prohlubováno, nikoliv sráženo kritické myšlení, jelikož se jedná o specifickou lidskou schopnost. Ta nám otevírá přístup ke světu a všemu ostatnímu, co život nabízí. Být kritickým člověkem neznamená stát se nepřátelským, ale pomáhá odstraňovat překážky společenského života, které nás po celý život provázejí. Pokud budeme v dítěti od útlého dětství podporovat kritické myšlení, na místo toho, abychom jej sráželi, dostane dítě podnět ke šťastnějšímu a smysluplnějšímu prožívání života.¹⁵⁸

Jako další důležitý aspekt bych zde zmínila přenos pocitů vůči důležité osobě. Dítě potřebuje přenášet své pocity vůči autoritě (staršímu, zkušenějšímu), dokud se jí nestane on sám.¹⁵⁹ Protože přenos je výsledkem ztráty své vlastní svobody, musí se od něj dítě co nejdříve oprostit. V útlém věku je přenos zcela normální, ale pokud trvá i v pozdějším věku dítěte, musíme se zde zaměřit na nebezpečný výskyt závislosti na druhém. Pedagog by měl dítě směřovat v tomto ohledu k samostatnosti a nezávislosti na druhé osobě.

ŽÁDNÉ ÚSILÍ, ŽÁDNÁ BOLEST

Lidé jsou přesvědčeni, že veškeré úsilí při vzdělávání by se mělo co nejvíce minimalizovat. Proč by měl člověk využívat složité mechanismy učení, když máme k dispozici moderní techniku, která nám dokáže značně ulehčit práci. Učitel, který touží u svých žáků rozvíjet samostatné myšlení a snaží se, aby žáci projeví nejen snahu, ale také úsilí, je nazýván autoritářským či staromódním.¹⁶⁰ Erich Fromm se zabýval příčinami tohoto nesmyslného systému „vzdělávání“ společnosti. Ve své práci zmiňuje zejména vzrůstající potřebu takzvaných polovzdělanců, kteří jsou potřeba nejen v průmyslu, ale také v roli úředníků a nižších vedoucích pozic, které

¹⁵⁸ Fromm, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Svoboda, 1967.

¹⁵⁹ Tamtéž.

¹⁶⁰ From, Erich. *Umění být*. Praha: Portál, 2016.

by disponovaly povrchními znalostmi našich škol.¹⁶¹ Dalším takovým příkladem je nenucenost práce u člověka.

Dnešní moderní společnost potřebuje, aby člověk cítil, že nemá být nucen do práce, ale aby svoji práci a k ní se vztahující studium vykonával s radostí. Jinak řečeno s pocitem, že po něm touží on sám, nikoliv že to po něm potřebuje společnost. Z tohoto tvrzení vyplývá, že samotné studium, které člověka připravuje na budoucí povolání, musí být nenásilné, co možná nejjednodušší a bez složitých nároků na člověka.¹⁶²

Podle Fromma chtěla společnost dosáhnout díky pokroku a vývoji moderních technologií celkového zjednodušení života a na základě toho zasvětit veškeré další úsilí jiným, vznešenějším úkolům.¹⁶³ K tomuto cíli ale žádná společnost nedošla.¹⁶⁴ Právě proto zde Erich Fromm vysvětluje výsledek chování společnosti jako společenstva znuděných jedinců, kteří nejsou motivováni k pokroku či tvorbě něčeho nového na základě vynaložené námahy. Námaha se u člověka projevuje strachem, který se stal svazujícím činitelem každého jedince a tohoto strachu se tedy musí zbavit.

Učitelé jsou v dnešní době silně pod vlivem systému společnosti. Ve výchovně-vzdělávacím procesu se, jak upozorňuje Erich Fromm, snaží omezovat typy autoritářských učitelů. Jejich princip jednání vůči žákům musí být takový, aby vyhovoval minimálnímu vynaložení úsilí žáků. Zmírňují se kritéria hodnocení žáků a uvažuje se o snižování požadavků v obsahové stránce vzdělávání. Tyto aspekty rozhodně nemůžeme považovat za budování humanistických ideálů ve společnosti. Pokud se má společnost ubírat správným směrem, musí se zcela jistě začít již od útlého dětství a člověka směřovat opět ke snaze dosahovat cílů pomocí vlastního úsilí. Dobrý život nemůže být život bez námahy, jedině tak se dokáže člověk plnohodnotně a pozitivně rozvíjet.

¹⁶¹ Tamtéž s. 39.

¹⁶² Tamtéž.

¹⁶³ Tamtéž.

¹⁶⁴ Tamtéž.

ZÁVĚR

Ze zkoumání díla Ericha Fromma je patrné, že na dnešní moderní společnost pohlíží jako na stávající hlubokou krizi, která je nebezpečím pro všechny budoucí generace. Jeho myšlenky týkající se krize společnosti se postupně utvářely v průběhu jeho dlouholeté psychoanalytické praxe. Podává však návrh, kterým by společnost mohla dosáhnout záchrany. Jedná se o vyzvednutí dosud ukrytých pozitivních hodnot lidství.

Dnešní moderní doba plná reklamy a hromadných sdělovacích prostředků omezuje člověka v jeho svobodném působení. Takový člověk se sice cítí svobodný a nezávislý a disponuje pocity nezávislosti na autoritách. Ovšem společnost přesně takové jedince potřebuje. Jedná se o lidi, kteří budou ochotni poslouchat a chovat se dle podmínek, které na ně společnost klade. Dnešní chování společnosti musí být směřováno především k neustupujícímu konzumu a tím pádem i k dosahování vyššího zisku. K tomuto životnímu stylu je směřována také výchova.

Výchova člověka a jeho přístup k životu mohou být pojímány dvěma různými způsoby. Jedná se o modus Mít a Být, přičemž u člověka se vyskytuje vždy pouze jedna tato alternativa. Prožívání života při orientaci na Mít je výsledkem kořistnictví vůči ostatním lidem, přírodě a v konečné fázi dochází k úplnému odcizení. Opačnou variantou je prožívání života v módu bytí. Člověk, který je schopen orientace na Být, dokáže svůj život skutečně prožívat a uvědomovat si jeho podstatu, aniž by mu něco scházelo. Obě zmíněné alternativy jsou shledávány ve všech oblastech života člověka. Ve své práci jsem zaměřila pozornost především na výchovu a její alternativy této dichotomie.

V závěru práce se chci vyjádřit také k výchovným ideálům a jejich pojetí u Ericha Fromma. Popsala jsem možné ideály člověka, obsažené ve Frommově práci. Takový člověk by měl umět prožívat pocity viny a plně si uvědomovat následky svého myšlení a chování. Člověk by se měl navracet k přírodě, chápat její podstatu a být plně její součástí. Výrazným příkladem je agresivita u lidí. Tato agresivita by měla být stejná jako v přírodě, nikoliv jako výsledek dnešní znužené, moderní společnosti.

Dalším výrazným aspektem, jenž se stal náplní hlavního zkoumání v díle Ericha Fromma, je touha po moci. Ideál člověka by měl být směřován k prožívání svého vlastního života, tedy žít v módu bytí. Dnes je bohužel trendem moderní společnosti

právě touha po moci. Lidé slepě směřují k cíli vlastnit. Touží vyměňovat vše za nové, chtějí vlastnit hmotné věci, ale také osoby. Touží po nadvládě, pod kterou spadá také příroda.

Zde se dostávám k pojmu výchovy. Člověk by měl být vychováván ve smyslu pokory a k respektu především k přírodě, nikoliv k možnosti, že může přírodu přesahovat a vlastnit. Člověk by měl být neustále utvrzován, že nedisponuje neomezenou mocí a nemůže si přírodu podmanit. Naopak se musí stát její součástí. Studium Frommových děl můžeme dojít k závěru, že společnost zatím nedokázala humanistické ideály naplnit. Příčinou toho mohou být nekončící spory ve společnosti, rozvoj moderní techniky, výchova člověka s ohledem na potřeby společnosti. Za hlavní problém považuje Frommova koncepcí nahrazování práce člověka stroji. Člověk tak nemusí využívat složité myšlenkové pochody a vyvíjet snahu něco vytvořit, tento proces jednoduše nahradí stroje. Zdá se, že tato koncepce je prozatím nekončícím procesem, který bude i nadále pokračovat.

RESUMÉ

Během důkladného studování děl Ericha Fromma jsem vycházela nejen z jeho vlastní tvorby, ale také z děl autorů, kteří se věnovali jeho životu. Díky tomu jsem si uvědomila, jak zásadní mají kritická životní období vliv na utváření vlastních teorií a pojmů o životě. Nebylo tomu jinak ani v životě Ericha Fromma. Jedním z cílů této práce bylo seznámení se s jeho životem a dílem. Již v dětství si Erich Fromm pokládal otázky, týkající se „moderního“ světa, ve kterém člověk promarní život tím, že vydává své síly pouze k získávání peněz. Tato myšlenka v něm byla po celý život zakotvená, začal ji tedy rozvíjet, zkoumat a postupně docházel k novým teoriím. Vrcholem jeho zkoumání se stala orientace člověka na vlastnictví a prožívání života v modu Být nebo Mít. Výsledkem jeho zkoumání vzniklo několik významných děl, kterými dalo by se říci Fromm zapůsobil na celý svět.

Hlavním tématem této práce je výchova a její pojetí u Ericha Fromma. V průběhu práce a v samotném závěru jsem zmiňovala, že Erich Fromm nepodal žádný ucelený kontext, který by pojednával o výchově dítěte. Ve své práci však zmiňuje několik důležitých témat, týkajících se člověka a jeho správného, všestranného růstu. Bylo však důležité projít nejdříve pojetí samotného člověka u Ericha Fromma a zjistit, co je jeho hlavní motivací v životě. Erich Fromm podal teorii, kterou spolu s dalšími odborníky v oboru sociologie, filozofie a psychologie ověřili. Po té, co vyhodnotili všechny odpovědi týkající se dosahování cílů v životě člověka, dospěli k jednomu společnému závěru. Podstatou života člověka a dosahování jeho cílů je ve výsledku štěstí.

Je důležité konstatovat, že štěstí pro každého nemusí znamenat totéž. Někdy může jedinec shledávat štěstí i v touze po nadvládě, která taktéž může být cílem v životě člověka. Zde se dostávám k široce probíranému tématu u Ericha Fromma. Ve své publikaci často zmiňoval naši „nemocnou“ společnost. Člověk je ve svém životě orientován na Mít, to znamená vlastnit vše, co je možné, staré vyměňovat za nové. V této práci jsem upozorňovala na možnost vlastnit nejen věci, ale také osoby. Zde přistupuji k zásadním chybám při podávání informací vůči dítěti. Rodiče mají tendenci přesvědčovat své děti o tom, že MÁ (máš dobré známky, budeš mít vzdělání, máš kamarády, máš rodiče...). Dítě je tak od začátku orientováno na vlastnictví a modus MÍT. Tento princip samozřejmě dál funguje napříč generacemi a od vlastnického módu se prozatím výchova neodpoutala.

Řešením tohoto problému by byla výchova a směřování dítěte k funkčnímu vlastnictví. Nemohu tedy vlastnit více než mám, nebo sám dokážu využít. Jinou možností, která ale s funkčním vlastnictví značně souvisí je výchova člověka orientovaná na opravdové prožívání hodnot lidství, uvědomování si, kdo jsem, a proč tu jsem. Jedná se o orientaci na Být.

Nemuselo by být takovým problémem začít člověka orientovat a vychovávat k módu Bytí. Hlavním problémem je však společnost. Ta je nadřazená všem lidem a pokud člověk touží v ní prosperovat a být její součástí, musí plnit úlohu, která se od něj očekává. Musí být konzumentem a zároveň objektem, který bude tento konzum podporovat. Výchova člověka je tedy podmaněna potřebám společnosti a jedinec je vychováván tak, aby se postupně stal její produktivní součástí. Rodina je v tomto případě psychologickou agenturou společnosti.

Člověk byl součástí přírody, než se od ní začal oddělovat, jinak řečeno začal ji přesahovat. V tomto případě se ovšem jedná o nejbezmocnějšího živočicha v rámci přírody. Je zcela závislý v raném dětství na svém primární zdroji (matce). Od tohoto primárního zdroje však musí být člověk (resp. dítě) oddělen. Toto oddělení má za následek hluboké prožívání pocitů osamělosti a odloučení. Člověk na ně může zareagovat podle Fromma třemi způsoby, ovšem z podrobného studia tohoto problému mohu usuzovat, že se člověk vydá cestou konformity (podřízení).

Pro člověka se však ani tento stav nestává osvobozujícím. Ze zkoumání tohoto problému zjišťuji, že dnešní „moderní“ doba je prostoupena jedinci, kteří cítí hlubokou osamělost, přestože konformita a společnost, které se podřídil spolu s ostatními, měli dopomoci překonat pocity odloučenosti a osamělosti. Můžeme tedy usuzovat a potvrdit tak Frommovu teorii, že čím více se člověk snaží osvobodit, tím více u něj narůstá pocit osamělosti.

Dnešní „moderní“ doba je stávajícím důkazem výskytu osamělosti. Důvody, které jsem uvedla v předchozí části jsou zcela zřejmé pro vznik osamělosti u člověka, ovšem hlavním činitelem je prostředí a výchova v kontextu dnešní „moderní“ doby. K tomuto tématu jsem se snažila najít výzkumy, které by dokázaly, že osamělost a odloučení hrají hlavní roli také v životě dětí a jaké jsou vlastně důvody těchto vzniklých pocitů osamělosti. Jednoznačným a hlavním důvodem je Frommova teorie života v módu vlastnickém. Děti jsou do velké míry orientovány na vlastnictví a touhu Mít. Zcela jistě je zde hlavním viníkem společnost. V průběhu mého bádání se potvrdilo, že původcem orientace na Mít je rodina. Hlavní příčinou

vzniku pocitů osamělosti mohou být ale také vrstevníci. Pro dítě je vztah s vrstevníky důležitý stejně tak, jako vztah s rodinou. Mezi vrstevníky se vyskytují mnohem častěji jevy jako například závist, touha po moci, touha vlastnit víc, než ostatní. Co je však příčinou výskytu těchto jevů a jak bychom jim mohli zabránit? Prvotní a hlavní příčinou je již zmiňovaná společnost a její systém. Nejenže vytvořila moderní techniku, která má na člověka a tím spíše na dítě devastující vliv. Společnost si klade za cíl v co nejvyšší míře zjednodušit vývoj člověka, taktéž v oblasti vzdělávání. Jedinec tak přichází o možnost vynaložit úsilí pro dosažení cílů, postupně se v něm vytrácí kreativita a odhodlání. V tomto případě se zamýšlím nad problémem, který souvisí s navazováním vztahů. Společnost vytvořila moderní komunikační technologie, díky kterým již jedinec nemusí vynaložit žádné úsilí, aby se s někým seznámil či budoval vztah založený na důvěrném přátelství.

Z Frommova díla je zřejmé, že změna společnosti musí začít již od dětství, stejně tak se musí změnit celý systém ve vzdělání. Ve škole se musí klást důraz na vztahy mezi žáky, důležitou součástí rozvoje je kooperace, spolupráce, altruismus a posilovat význam přátelství tak, aby se nevyskytovala osamělost ve své negativní formě. Můžeme však shledávat i pozitivní formu osamělosti, ta slouží k regeneraci člověka, jeho myšlení, nabírání sil pro tvůrčí aktivitu a mnoho dalšího. Erich Fromm tvrdil, že pozitivní osamělost má kladný vliv na člověka a její využití v rámci výchovy a vzdělávání je nezbytností.

Pokud bychom v rámci výchovy člověka využívali všech Frommových koncepcí směřujícím k humanistickému ideálu, je jistotou, že bychom takové ideály dokázali naplnit. Stejně tak by tato zásadní změna ovlivnila fungování společnosti prospěšným způsobem pro člověka a jeho vztahů ve světě. Vzhledem k Frommovým koncepcím se domnívám, že společnost nenaplnila ani z části jeho úvahy, vztahující se k vizi prospěšné a zdravé společnosti.

Citovaná literatura

- Ami, R. (2016). *Correlates of Loneliness: Teachers, Students, and Loneliness in School*. Bentham Science Publishers.
- Benda, J. (2019). *Všímavost a soucit se sebou*. Praha: Portál.
- Bogaerts, S., Vanheule, S., & Desmet, M. (2006). Feeling of Subjective Emotional Loneliness. *Social Behavior and Personality*, 797-812.
- Bowlby, J. (2010). *Vazba: teorie kvality raných vztahů mezi matkou a dítětem*. Praha: Portál.
- Dahlke, R. (2016). *Když tělo bojuje s duší*. Brno: Cpress.
- Erikson, H. E. (1963). *Childhood and Society*. New York: Norton and Co.
- Evans, R. I. (1966). *Dialogue with Erich Fromm*. New York: Harper & Row.
- Fink, E. (1970). *Erziehungswissenschaft und Lebenslehre*. Freiburg: Verlag Rombach.
- Frankl, E. V. (1997). *Vůle ke smyslu*. Brno: Cesta.
- Fromm, E. (1950). *ZenBuddhismus a psychoanalýza. Psychoanalysis and Religion*. New York, USA.
- Fromm, E. (1965). *sok*. Načteno z sok: Online in: <https://sok.bz/clanky/2009/zdrava-spolecnost>
- Fromm, E. (1967). *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Svoboda.
- Fromm, E. (1977). *Anatomie lidské destruktivity*. Praha: Lidové noviny.
- Fromm, E. (1989). *Psychoanalyse und Ethic*. Munchen.
- Fromm, E. (1992). *Mít nebo být*. Praha: Naše vojsko.
- Fromm, E. (1993). *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko.
- Fromm, E. (2003). *Psychoanalýza a náboženství*. Praha: Aurora.
- Fromm, E. (2004). *Obraz člověka u Marxe*. Brno: L. Marek.
- Fromm, E. (2009). *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave.
- Fromm, E. (2015). *Umění milovat*. Praha: Portál.

- Fromm, E. (2016). *Umění být*. Praha: Portál.
- Fromm, E. (2018). *Umění naslouchat*. Praha: Portál.
- Funk, R. (1994). *Erich Fromm*. Praha: Lidové noviny.
- Grulich, V. (1977). *Filozofické pojetí člověka a výchova*. Praha: Mladá fronta.
- Harhaj, M. (2020). Pedagogika Ericha Fromma. *Pedagogika.sk*.
- Heinrich, L. M., & Gullone, E. (2006). The clinical significance of loneliness. *Clinical Psychology Review*, 695-718.
- Heller, J. (2005). *Podvečerní poděkování*. Praha: Vyšehrad.
- Helus, Z. (2002). Odkázanost člověka na edukaci-aktualizující se téma pedagogické zodpovědnosti. *Časopis pedagogika*, 1-3.
- Huizinga, J. (2000). *Ve stínech zítřka*. Praha: Paseka.
- ILO Global Estimate of Forced Labour: *Results and methodology*. In: ILO [online]. Geneva: International Labour Office (ILO), 2012, 2012 [cit. 2020-05-19]. Dostupné z: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_182004.pdf
- Janiš, K. (2002). Vize manželství u středoškolské mládeže. *Sociální analýza mládeže*. Hradec Králové: Líp.
- Kraus, B. (1998). Jakými problémy žije současná středoškolská mládež? *Česká asociace pedagogického výzkumu* (stránky 193-198). České Budějovice: PF JU.
- Kraus, B. (2002). K sociální analýze mládeže. *Sociální analýza mládeže* (stránky 6-14). Hradec Králové: Gaudeamus.
- Kraus, B., & Poláčková, V. (2001). *Člověk-prostředí-výchova: k otázkám sociální pedagogiky*. Brno: Paido.
- Křivohlavý, J. (2006). *Psychologie smysluplnosti existence: otázky na vrcholu života*. Praha: Grada Publishing.
- Larson, R. (1990). The solitary side of life: An examination of the time people spend alone from childhood to old age. *Developmental Review*, 155-183.
- Marx, K. (1974). *O historickém materialismu*. Praha: Svoboda.
- Matějček, Z., & Dytrich, Z. (1997). *Jak a proč nás trápí děti*. Praha: Grada Publishing.

- Michálek, J. (1995). *Topologie výchovy: místo výchovy v životě člověka*. Praha: Oikoymenh.
- Morris, D. (2018). *Lidská zoo: o městském živočišném druhu*. Brno: Jota.
- Nakonečný, M. (2013). *Lexikon psychologie*. Praha: Vodnář.
- Nilsson, B., Lindstrom, U. A., & Naden, D. (2006). Is Loneliness a Psychological Dysfunction? *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 93-101.
- Patočka, J. (1967). *Filozofie výchovy*. Praha: Pedagogická fakulta UK.
- Peplau, L. A., & Perlman, D. (nedatováno). Blueprint for a Social Psychological Theory of Loneliness. *Love and Attraction*, 99-108.
- Platon. (1979). *Dialogy o kráse*. Praha: Odeon.
- Rokach, A., & al., e. (nedatováno). Cancer patients, their caregivers and coping with loneliness. *Psychology, Health and Medicine*, 1-10.
- Soudková, M. (2009). *Významné postavy americké psychologie*. Brno: Nakladatelství Doplněk.
- Stark, S. (nedatováno). *Filozofie člověka v historickém kontextu*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Strouhal, M. (2013). *Teorie výchovy: k vybraným problémům a perspektivám jedné pedagogické disciplíny*. Praha: Grada Publishing.
- Sullivan, H. S. (1953). *Theory of Psychiatry*. New York: Norton and Co.
- Svoboda, L. (1973). *Encyklopedie antiky*. Praha: Academia.
- Weiss, R. (1973). *The Experience of Emotional and Social Isolation*. MIT Press.
- Williams, G. (2009). *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Získáno 17 2020, z <https://www.iep.utm.edu/responsi/>
- Zabihidan, S., & Shamshiri, B. (2019). *Erich Fromm's Perspective about Loneliness and Its Outcomes in Education*. Načteno z <https://doi.org/10.22478/ufpb.2179-7137.2019v8n3.47577>.